

21.245

33

2-85

15 JAN 2010

ՀԱՄՈ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

50

4

ԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ
ԱՆՀԱՎԱՍԱՐԱԶԱՓ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐԶԸ

53
Հ-85

Պ
ԵՏԶՐԱՅ
ՅԵՐԵՎԱՆ
1935

33
2-85

05 FEB 2007

ՀԱՄՈ ՇՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ
ԱՆՅԱՎԱՍԱՐԱԶԱՓ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶԸ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԵՐԵՎԱՆ

1935



13.06.2013

21.245

Տեխ. խմբ. Տ. Խաչվանեյան
Սրբազուն Ս. Շահբազյան

Պետերբուրգի տպարան
Քլավկա 235. պատվեր 715.
Հրատ. 3338 տիրած 2000



24433-59

Կապիտալիզմի պայմաններում առանձին ձեռնարկություններ, ճյուղերի և յերկրները անհավասարաչափ զարգացումն ընդհանրապես, վորպես ակնառու եմպիրիկ փաստ, հաղիվ թե կարող և վեճի առարկա դառնալ վորեւ մեկի կողմից: Այդ փաստն այնքան շոշափելի չէ, վոր առանձին ջանք չի պահանջվում ընդունելու համար: Ուստի զարմանալի չէ, վոր հենց բուրժուական տնտեսագետների մոտ, սկսած արժանահարգ լիբերալ Հորտոնից և վերջապահ Փաշլիգի թե և տակ աշխատող Բեռլինի Կոնյուկտուրային ինստիտուտի տնտեսագետներով, կարելի չէ դտնել բազմաթիվ պերճախոս նյութեր, վորոնք կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացումն են ցույց տալիս և ապացուցում: Սակայն այստեղ ևս բուրժուական տնտեսագետների դժբախտությունն այն է, վոր նրանք իրենց նեղ մտահոգիվորնով ուղղակի անկարող են տեսականորեն ըմբռնել այդ կարգի տվյալները, վերջիններից բղխող բոլոր յեղրակացությունների հետ միասին:

Ամեն կերպ զանց առնել, անդիտանալ կապիտալիզմի ճակատագրի համար այս պրոբլեմի ունեցած եյական նշանակությունը, չտեսնել նրա մեջ հատուկ կապիտալիստական վոչ մի առանձին բան, անհավասարաչափ զարգացումը կապիտալիզմի որեւ յորեւ համար չընդունել և վոչ մի հիմք—ահա ի՞նչն է բնորոշում ամեն դույնի քողարկված կամ մերկապարանոց ապուրդեաների ընդհանուր զիրքը: Նրանք պատրաստ են որեւ յորեւ համարելու անհավասարաչափ զարգացումը, սակայն նրա պատճառանությունյան բոլոր կողմերը վոչնչացնելու պայմանով, որեւ յորեւ, սակայն վոչ կապիտալիզմին հատուկ, այլ մարդկային բոլոր հասարակությունների համար հավիտենական և անփոփոխ: Յեվ

դա հասկանալի չէ, Վորովհետեւ «վոչ մի բան այնքան ընդունելի չէր թուալի համար, քան ժամանակակից կարգերի դժերը բոլոր ժամանակների և ժողովուրդների վրա փոխանցելը» (Լենին, «Сочинения» հատ. I, էջ 73) :

Ահա այս տեսակետից յերբեք պատահական չէ, Վոր ամենատարածված, հակահեղափոխական Տրոցկին դնաց հենց այդ վերջին դժուր : Տակալին 1915 թվին իր «Новый голос»-ում, առաջնորդ կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի լենինյան մեկնարանությունը դեմ, դեռ իր «Февральская революция»-ի մեջ հայտարարելով այս որենքը վորպես «առավել ընդհանուր որենք պատմական պրոցեսի» (Լ. Տրոցկի, «Февральская революция», էջ 22), նա կոմունիստական ինտերնացիոնալի Գործկոմի 7-րդ պլենումում այս վերջին կետից ել սկսեց իր փորձերը՝ նվազեցնելու և փաստորեն բացառելու այդ որենքի նշանակությունը : Նա այստեղ, անամոթաբար թաղնվելով Լենինի թիկունքում, փորձում էր հերքել հենց Լենինի այն դրույթը, թե՛ «տնտեսական և քաղաքական զարգացման անհավասարաչափությունը կապիտալիզմի անպայման որենքն է» (հատ. XVIII, էջ 232) : Ըստ Տրոցկու, «անհավասարաչափ զարգացման որենքն իմպերիալիզմի որենքը չէ, դա մարդկային ամբողջ պատմության որենքն է» («Пути мировой революции», էջ 99) :

Բուրժուազիան ինչու՞ չպետք է յերկու ձեռքով ստորագրի Տրոցկու այսպիսի դրույթի տակ . չե՞ վոր դա ըստ էության կոչված է սպեցիֆիկ կապիտալիստական որինաչափությունները, հետևապես նաև կապիտալիզմը, հալերժացնելու կամ նրա հավերժացման պատրանք ստեղծելու :

Սակայն քննենք բուրժուա-արոցկիստական այս լարախաղացությունը նրա մեթոդոլոգիական հիմքերի տեսակետից :

Յեթե մետաֆիզիկի «եխկով» սախմամափակվեմք յերեույթների և փաստերի մեջ ընդհանուրը վորոնելով ու առանձնացնելով, այն ժամանակ այդ փաստերն ու յերեույթներն անխուսափելի կերպով դուրս են գալիս նման, ավելին՝ միանգամայն նույնը : Ահա թե ինչու Մարքսը խստորեն դեմ էր դուրս գալիս հա-

սարակական յերեույթների և որինաչափությունների քննության այդպիսի ձևերին, մերկացնելով բուրժուական տնտեսագետների մեթոդոլոգիայի ամբողջ ապոլոգետիկ աստանուր :

Մարքսն, իհարկե, չէր ժխտում ընդհանուրի կատեգորիայի որյեկտիվ նշանակությունը, սակայն նա այդ ընդունում էր միայն առանձնահատուկի հետ միասնաբար : «Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը» աշխատության մեջ Մարքսն ուղղակի ընդունում է «արտադրություն ընդհանրապես» արքատրակցիայի «իմաստը» (տե՛ս «Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը», էջ 11) և որինակ՝ «կապիտալ»-ի I հատորի 5-րդ գլխում ինքը քննում է աշխատանքն ընդհանրապես : Սակայն նա այդ ամենն անում է նրա համար, վորպեսզի ավելի պարզ ցույց տա և ընդգծի կապիտալիստական արտադրության առանձնահատուկությունը, կապիտալիզմի ժամանակ աշխատանքային գործունեության հասարակական ձևի սպեցիֆիկ յինելը : Այլ կերպ՝ «կարող են առաջագրվել միայն ընդհանուր դրույթներ և բոլոր պատմական տարբերությունները կարող են... խառնվել և ջնջվել համամարդկային որենքների մեջ» («Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը», էջ 13) :

Ծիշտ նույն կերպ՝ ինչպես արոցկիները զարգացման անհավասարաչափության դեռքը հայտարարում են վորպես համամարդկային որենք, կարելի չէ, որինակ, աշխատանքի բաժանումն ևս համարել այդպիսին : Նման փորձ կատարել է Պրուդոնը, արժանանալով Մարքսի սուր ծաղրանքին : «Աշխատանքի բաժանումը,—գրում էր Մարքսը,—պարոն Պրուդոնի կարծիքով հալիտենական որենք է, հասարակ և մերացական մի կատեգորիա : Նա հետևապես արքարակցիայի, իդեալի, խոսքի մեջ պետք է գտնի պատմության տարբեր դարաշրջաններում յեղած աշխատանքի բաժանման բախարար բացատրությունը : Կաստաները, ցեխերը, մանուֆակտուրան և խոշոր արդյունաբերությունը պետք է բացատրվեն մի բառով՝ բաժանում : Լավ ուսումնասիրեցեք «բաժանել» բառի իմաստը և դուք կարիք չեք ունենա այլևս հետազոտելու այն բազմաթիվ աղդեցությունները, վորոնք յուրաքանչյուր դարաշրջանում աշխատանքի բաժանմա-

նը տալիս են վորոշակի բնութիւն» («Нищета философии», ԼԶ 119): Պրոբլեմը խաղում էր «բաժանել» բառի հետ, իսկ Տրոց-կին խաղում է «անհավասարաչափ» բառի հետ: Ի՞նչ տարբերու-թյուն կա այստեղ և ինչո՞ւ ավելի տախտակաւ չէ Տրոցկու մետաֆիզիկական արատրակցիան Պրոբլեմի նույնանման արքա-սրակցիայից:

Պեղանտ Տրոցկին այնքան փութաձանորեն վորոճալով դար-դացման անհավասարաչափության «ընդհանուր», «մարդկային պատմության» որենքի թեզը, իհարկե, բնավ չէր ընդգծում դարդացման անհավասարաչափության առանձնահատկություն-ները կապիտալիզմի ժամանակ ընդհանրապես ու նրա իմպերիա-լիստական, վերջին շրջանում մասնավորապես և չէր ել ուղում մտածել այդպիսի ընդգծման անհրաժեշտության մասին: Ընդ-հակառակը, ինչպես կտեսնենք հետագայում, դարդացման ան-հավասարաչափությունն առաջ քաշելով վորպես համամարդ-կային որենք, Տրոցկին դրանով իսկ ամեն կերպ ձգտում էր դի-մադուրկ դարձնել կապիտալիզմի անհավասարաչափ դարդաց-ման որենքը, նվազեցնել կամ արհամարհել նրա ելությունը և նշանակութունը, նրա գործողությունը և հետևանքները մոնո-պոլիստական կապիտալիզմի ժամանակ:

Անկասկած է, վոր կապիտալիզմին նախորդող հասարակա-կան-տնտեսական ֆորմացիաներին նույնպես խորթ չէր դար-դացման անհավասարաչափությունը: Անտիկ աշխարհում իրենց տնտեսության ու կուլտուրայի դարդացման աստիճանով աչքի ելին ընկնում Աթենքը, Հռոմը և այլն: Յեւ ահա, յեթե աչքա-թող անենք սվլալ հասարակական ֆորմացիայի բնորոշ կողմե-րը — արտադրության յեղանակը և նրա վրա հիմնվող ստրկա-տիրական կարգերի դասակարգային կառուցվածքը, յեթե նկա-տի չունենանք, վոր արտադրողական ուժերի դարդացման ցածր աստիճանով պայմանավորվում էր այն չափազանց ուժեղ ազդեցութունը, վոր ունեյին աշխարհագրական պայմաններն աշխարհիս տարբեր բնակված կետերի անհավասարաչափ դար-դացման վրա, ապա, իհարկե, միանգամայն անկարելի յե ըմ-բռնել այդ անհավասարաչափության ամբողջ առանձնահատ-կությունը:

Որինակ՝ վերցնենք հին Հռոմը: Արտադրողական ուժերի դարդացման այն ժամանակվա պայմաններում Հռոմի աշխար-հադրական շիրքը շատ հարմար էր առևտրական հարաբերու-թյունների դարդացման և նվաճողական պատերազմներ մղելու տեսակետից, պատերազմներ, վորոնք հնարավորություն եյին տալիս Հռոմին ապահովելու իրեն մեծ քանակությամբ ստրուկ-ներով: Սակայն յերբ ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված հսկայական լատիֆունդիաները քայքայեցին Հռոմի ռազմական հզորության պատմանդան հանդիսացող ազատ հողագործներին, այն ժամանակ հռոմեական կայսրությունը թուլացավ. նա այլ-ևս չէր կարող հաղթական պատերազմներ մղել ստրուկներ հա-վաքելու համար և, վերջիվերջո, ստիպված յեղավ տեղի տալ մեր ժամանակակից բարբարոսներ հիտլերների և գյորինգների նախահայրերի — գերմանական հորդաների առաջ:

Ահա՛ յեթե այս կարգի բոլոր հանգամանքները, վորպես գոյություն չունեցող, թողնենք մի կողմ և այդ ճանապարհով ձեռք բերված անհեթեթ, վոչ-գլխական արատրակցիան դարձ-նենք արսուլյուտ, հրամցնենք վորպես համամարդկային որենք և տարածենք բոլոր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների վրա, այն ժամանակ մեզ պարադոքսալ կթվա, թե ինչո՞ւ մենք կարող ենք խոսել և պետք է խոսենք կապիտալիզմի անհավա-սարաչափ դարդացման հատուկ որենքի և որյեկտիվորեն նրա հետ կապված ու նրանից բխող յեղրակացությունների մասին:

Վերևում մենք արդեն մատնանշեցինք, վոր բոլորովին պա-տահական չէ հակահեղափոխական Տրոցկու ձգտումը՝ բացասել կապիտալիզմի անհավասարաչափ դարդացման հատուկ որենքը: Բոլոր ռենեգատներն այս կամ այն ճանապարհով աշխատում են հաշիվ տեսնել այդ տնտեսական որենքի հետ, ամենից առաջ այդ հավիտենական որենք դարձնելու մտադրությամբ: Յեւ այդ հասկանալի յե, վորովհետև, ինչպես մենք ցույց կտանք իր տեղում, այդ որենքը վոչ մի կերպ չի կապակցվում ուլտրա-լիմպերիալիզմի ապոլոգետիկ դառանցանքների հետ:

Վերցնենք հենց կառուցիկոն՝ ռենեգատների գաղափարական ներշնչողին ու առաջնորդին. նա իր բազմաթիվ աշխատություն-ներում կամ բոլորովին զանց է առնում այդպիսի որենքի գո-

յությունը, կա՛մ ձեռքից վոչ մի առիթ բաց չի թողնում, վոր-
պեսզի դրչի մի հարվածով վոչնչացնի նրա նշանակությունը,
նկատելով այն վորպես վոչ հատուկ, վոչ-խմաննա կապիտա-
լիզմին:

Ագրարային հարցի վերաբերյալ իր վաղեմի վորոչ աշխա-
տությունների մեջ Կառուցկին ընդհանուր առմամբ կարծես թե
աշխատում էր ճիշտ մոտենալ արդյունաբերության և գյուղա-
տնտեսության անհավասարաչափ դարգացման բացատրությանը,
կապիտալիզմի ժամանակ գյուղատնտեսության հետ մնալու
խնդրին, կարծես թե ուզում էր քայել իր պատանեկության
չրջանի մայթուսական մեղքերը: Սակայն այդ ամենը նա մո-
ռացության տվեց իր ունեգատական չրջանը բոլորելիս:

Կառուցկին այս անգամ սկսեց խիստ բնադիրտորեն բացատրել
գյուղատնտեսության հետ մնալու փաստը կապիտալիզմի չրջա-
նում: Որինակ, իր «Ֆինանսական կապիտալ և ճգնաժամերը» հոդ-
վածում նա գրում է. «Գյուղատնտեսական արտադրության ըն-
դարձակումը տեղի յե ունենում միանգամայն այլ պայմաննե-
րում, քան արդյունաբերական արտադրության ընդարձակումը
և հատկապես մեքենաների գործածության ժամանակից սկսած՝
պայմանների մեջ յեղած այդ տարբերությունն է՛լ ավելի յե
մեծանում: Արդյունաբերությունը կարող է միշտ ավելի արագ
դարգացնել իր արտադրությունը, իսկ գյուղատնտեսության ըն-
դարձակման տեմպը հետ է մնում, վարավիետե վերջինս գործ
ունի կենդանի քրգանիզմների հետ, չի կարող փափափափել ա-
րագացնել նրանց բազմացումը և անը...» (ընդգծումը մերն է.
Հ. Հ.): Նույն միտքը, միայն ավելի քողարկված ձևով, Կառուց-
կին արտահայտում է իր սոցիալ-ֆաշիստական մոտեմենտը
հանդիսացող «Պատմության մատերիալիստական ըմբռնողու-
թյունը» գրքում: «Գյուղատնտեսությունը,—գրում է նա,—սուկ
բնական պատմառնություն արդեն ի վիճակի չե գաբգամալու աք-
դյունաքերության պես արագ: Սրան ավելանում է նաև այն
հանգամանքը, վոր մինչև այսօր կապիտալը հոսել է դեպի գյու-
ղատնտեսությունն ավելի դանդաղ, քան դեպի արդյունաբերու-
թյունը» (ոուս. հրատ. էջ 552):

Յեթե նկատի ունենանք, վոր Կառուցկին գյուղատնտեսության
հետ մնալու վերաբերյալ իր բացատրությունների փաստարկումն

սկսում է «բնական պատճառներից», ապա պարզ է դառնում,
վոր նրա վերջին ֆրազը միայն աչքը թող փչելու համար է, վոր
նա իրականում հաստատվել է նորից իր հինավուրց հոգեհոր՝
Մալթուսի գրկում: Չե՞ վոր սահմանափակվել միայն այն փաս-
տի ընդգծմամբ, թե դեպի գյուղատնտեսությունը դանդաղ է
հոսում կապիտալը, առանց լուսարանելու այդ փաստի սոցիալ-
տնտեսական հիմքը, այդ միևնույն է, թե վոչինչ չառել:

Կապիտալը դանդաղ է հոսում դեպի գյուղատնտեսությունը,
վորովհետեւ գոյություն ունեն այնպիսի արդեւակներ, ինչպի-
սին է ունեան է, առաջին հերթին՝ արտոլյուս ունեան: Հո-
ղերի ազդայնացման արտադրական հնարավորությունը և այդ հի-
ման վրա բացարձակ ունեայի վոչնչացումը կապիտալիզմի
ման վրա կարող իրականություն դառնալ, վորովհե-
տեւ կապիտալն իր չվաքից վախենում է, նա չի համարձակվում
ձեռք բարձրացնել մասնավոր սեփականության դեմ, թեկուզ
հենց այդ սահմաններում, չնայած վոր դա նրա համար ձեռնտու
էլլիներ. իսկ հոգային և կապիտալիստական մագնատների անձ-
նական կապն ու միությունը հանդես են գալիս վորպես լրա-
ցուցիչ փաստարկում, վորը խոսում է նման ուսկից հրաժար-
վելու ոգտին: Հասկանալի յե, իհարկե, վոր այդ ամենի մեջ
«բնական պատճառները» գործ չունեն, չնայելով Կառուցկու բո-
լոր հալատախացումներին:

Կառուցկու մյուս, ավելի բացահայտ գինակիցները, ինչպես
որինակ, սոցիալ-ֆաշիստական անվանի ազարարդես Բաադեն,
ուղղակի և բացահայտորեն կանոնում են «հոգի նվազող բերբիու-
թյան» սուտ որենքի հին, քրքրված դրոշի տակ, մի որենք, վորն
այնքան խոտորեն ժխտեց Մարքսը:

Կառուցկու ի՞նչ գործն է, վոր ֆեոդալիզմի ժամանակ բոլոր-
րովին այլ կերպարանք ուներ գյուղատնտեսության և արդյու-
նաբերության դարգացման անհավասարաչափությունը, վոր այն
ժամանակ գյուղատնտեսությունն իր արտադրողականությամբ
առաջ էր մանր արհեստային արդյունաբերությունից և վոր ար-
տադրողականության դարգացման տեմպում միայն խոշոր կա-
պիտալիստական արդյունաբերությունը չատ հետ թողեց գյու-
ղատնտեսությունը: Այդպիսի փաստը թելադրում է պատմակա-

նորեն մոտենալ տվյալ յերեւոյթին, վորպեսզի կարելի լինի ճիշտ կերպով պարզել, թե ինչո՞ւ միևնույն բնական պատճառները Ֆեոդալիզմի և կապիտալիզմի ժամանակ տրամադծորեն հակառակ ներդրոյթուն ունեյին արդյունաբերութեան և դրուշատնեսութեան զարգացման տեմպի վրա:

Ֆեոդալական հասարակութեան արտադրողական ուժերի հենց ցածր աստիճանն էր, վոր դերադասութիւնն էր տալիս դրուշատնեսութեանն այն ժամանակվա արդյունաբերութեան համեմատութեամբ: «Արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի զարգացման ցածր աստիճանում, — գրում էր Մարքսը, — հողագործութիւնը հանդիսանում է ավելի արտադրողական, քան արդյունաբերութիւնը, վորովհետեւ այստեղ աշխատանքի մեջ բնութիւնն է, վոր մասնակցում է վորպէս մեքենա և որդանիզմ, մինչդեռ արդյունաբերութեան մեջ բնութեան ուժերը գրեթե ամբողջութեամբ պետք է դեռնան փոխարինվելին մարդկային ուժով...» («Теории прибавочной стоимости» հատ. II, առաջին մաս, էջ 191):

Կառուցելին, սակայն, վոչ մի կերպ չի կամենում կանգնել այդպիսի կոնկրետ-պատմական հողի վրա՝ դրուշատնեսութեան և արդյունաբերութեան անհամարաչափ զարգացման պատճառները բացատրելին: Չե՞ վոր այն ժամանակ նա ստիպված պետք է լինի փնտնել դրուշատնեսութեան հետ մնալու պատճառները կապիտալիզմի ժամանակ, նրա սպեցիֆիկ, մասնավոր-սեփականատիրական հարաբերութիւնների մեջ և, հետեւապէս, ընդունել, վոր հենց «արտադրութեան բուրժուական յեղանակին է հատուկ ավելի արագորեն զարգացնել արդյունաբերութիւնը, քան հողագործութիւնը» («Теории»..., II հատ., առաջին մաս, էջ 176): Իսկ այդ կնշանակեր վորոշակի տուրք տալ, թեկուզ այդ դժով և այդ սահմանում, կապիտալիզմի անհամարաչափ զարգացման հատուկ որենքի որչեկտիվ նշանակութեանը: Յեւ ահա Կառուցելին, բուրժուազիայի այդ զաւաճող զամբիւր, ամեն կերպ ճիշդ է թափում ցատկել բուրժուազիայի համար այնքան անցանկալի այդ որենքի վրայից, նրան չկապակցելով արդյունաբերութեան և դրուշատնեսութեան ան-

համարաչափ զարգացումը և ամուր կերպով կառչելով «բնական պատճառներին»:

Ռենեգատների աչքակապութիւնն այստեղ բոլորովին դժվար չէ յերեւան հանել: Նրանք անտես են առնում, արհամարհում են մարքսիզմի հիմնադրիների այն բաղմաթիվ ընդդէմները, թե ինչպէս հասարակական որինաչափութիւնները, այնպէս եւ «բնական պատճառները» — բնութեան որինաչափութիւնները, պետք է վերցնել վոչ թե իրենց ստատիկ վիճակում, այլ շարժման և փոփոխութեան մեջ: Նրանք այնուհետեւ չկամենալով հաշի առնել, վոր անթույլատրելի յե նույնացնել կամ փոխարինել մեկը մյուսով բնութեան և հասարակութեան վորակապէս տարբեր որինաչափութիւնները, իրենց սարքած հալիտենապէս «անփոփոխ» բնութեան որենքներով բացատրում են հասարակական յերեւոյթները, ինչպէս, որինակ, տվյալ դեպքում, արդյունաբերութեան և դրուշատնեսութեան զարգացման անհամարաչափութիւնը կապիտալիզմի ժամանակ:

Նոյնը հենց այդպիսի ապուղեւտների դեմ էր գրում, թե «մեզ համար այսպէս կոչված «տնտեսական որենքները» բնութեան հալիտենական որենքներ չեն, այլ հանդիսանում են պատմական որենքներ, վորոնք ծագում են և անհետանում: Ժամանակակից քաղաքատնտեսութեան կողմէս, ինչ չափով վորտնտեսագետները կազմել են այն որչեկտիվորեն ճիշտ, մեզ համար հանդիսանում է միայն այնպիսի որենքների և պայմանների ժողովածու, վորոնց որոք ժամանակակից հասարակութիւնը կարող է դրուշութիւն ունենալ: Մի խոսքով, սա բուրժուական հասարակութեան վերացական արտահայտութիւնն է, ռեզյումեն (հանրագումարը) նրա արտադրութեան և փոխանակութեան պայմանների» («Письма Маркса и Энгельса», էջ 162):

Չնույնացնել հասարակական զարգացման որենքները բնութեան որենքների հետ, մոտենալ նրանց խիստ պատմականորեն, վերցնել դրանք իրենց փոփոխութեան և զարգացման մեջ, յերբեք աչքաթող չանել, վոր յուրաքանչյուր հասարակական տնտեսական ֆորմացիա ունի շարժման իր հատուկ որենքները —

նենտ ե կապիտալիզմին, անհրաժեշտութիւնն ե արտադրութեան տվյալ յեղանակի շրջանում:

Տրոցկին ճշում եր, Վոր «Մարքսը ե Ենգելսն այդ անհավասարաչափութեան մասին մեզնից պակաս չգիտեն» (Սղագրական հաշվետ. XV կուսկոնֆերանսի, եջ 524): Ի միջի այլոց, նրա իդեական դաշակ Պրեոբրաժենսկին, չնայելով հակասական վերապահութիւններին, ըստ ելութեան տրամադծորեն հակառակն ե պնդում «Закат капитализма»-ում, հայտարարելով, Վոր Մարքսը «յեղնում եր կապիտալիզմի զարգացման համարաչափութեանից կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, նա ընդհանրապես դուրս եր մղում այդպիսի զարգացման անհամարաչափութեան պրոբլեմը» (եջ 54): Սակայն տվյալ կապակցութեամբ մեզ ամէլի կարեւոր ե ընդգծել, Վոր Տրոցկին իր այս ճիշտ մի ավելորդ անգամ ապացուցեց իր մասին յեղած լենինյան դնահատականը, Վորպես «միջուկ ֆրազների հերոսի», միշտ սիկոֆանտի ցատկումներով հարցի ելութիւնը սվաղողի: Յեւ հիրավի, չե՞ Վոր հարցն այդպես դնելով կնշանակի կլասիկ կապիտալիզմի ե իմպերիալիզմի շրջանում այդ որենքի ունեցած արտահայտութեան առանձնահատկութիւնների կոնկրետ անալիզը փոխարինել ընդհանուր ֆրազով:

Մարքսը ե Ենգելսը Վոչ միայն դիտելին կապիտալիզմի անհավասարաչափ շարգացման որենքը, այլե իսկապես, ի հակակշիռ Պրեոբրաժենսկու կեղծ պնդումին, այն տեսական Մոնրլանը, Վոր նրանք բարձրացրին արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի անալիզով, միաժամանակ հանդիսանում ե կապիտալիզմի համար այդ որենքի անհրաժեշտութեան հիմնավորումը: Այնպես Վոր այդ մոմենտի մասին հարկավոր ե դատել Վոչ միայն ե Վոչ այնքան նրանց ուղղակի ցուցումներով, այլ թափանցելով կապիտալիզմի մարքսիստական տեսութեան ամբողջ ելութեան մեջ: Կապիտալիզմի ժամանակ կարո՞ղ ե արդյոք համարաչափ զարգացում լինել: Բաւական ե հարցն այսպես դնել, Վորպեսզի նրան դրական պատասխան տալու ամբողջ անկարելիութիւնն ակներև դառնա:

Հայտնի յե, Վոր ապրաքնային արտադրութիւնը հիմնվում ե աշխատանքի հասարակական բաժանման վրա ե Վոր կապիտա-

լիզմը, Վորպես զարգացած ապրանքային արտադրութիւն՝ հասցրել ե աշխատանքի այդ բաժանումը չտեսնված բարձրութեան: Կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսում Վոչ միայն վերջնականապես ձեւակերպվեց արդյունաբերութեան ու հողագործութեան, ինչպես նաեւ արդյունահանող ե մշակող արդյունաբերութեան բաժանումը, այլե նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ առաջ յեկան նորանոր ինքնուրույն ճյուղեր: «Ապրանքային տնտեսութեան զարգացումը, — գրում եր Լենինը, — տանում ե այսպիսով դեպի արդյունաբերութեան առանձին ե ինքնուրույն ճյուղերի թվի մեծացումը. այդ զարգացման տենդենցն այն ե, Վորպեսզի արդյունաբերութեան մի առանձին ճյուղ դարձնի Վոչ միայն յուրաքանչյուր առանձին արտադրանքի արտադրութիւնը, այլ նույնիսկ արտադրանքի յուրաքանչյուր առանձին մասը ե Վոչ միայն արտադրանքի արտադրութիւնը, այլ նույնիսկ առանձին ոպերացիաներ՝ արտադրանքները գործածութեան պատրաստելու համար» («Сочинения», հատ. III, եջ 15):

Իսկ ի՞նչ ե բղխում աշխատանքի հասարակական բաժանման այսպիսի ծավալումից: Այն, Վոր անընդհատ առաջացող բոլոր նորանոր ձեռնարկութիւններն ու ճյուղերը փոխադարձաբար սերտորեն կապվում են իրար հետ ե այդպիսով Վոչ միայն ընդարձակվում ե ներքին շուկան, այլե ստեղծվում ե համաշխարհային շուկա, Վորպես այդ փոխադարձ կապի բեկման ե արտահայտութեան յուրահատուկ ֆոկուս:

Յեթե նկատի ունենանք, Վոր այդ պրոցեսին զուգընթաց ավելի ե ավելի յե առաջադիմում աշխատանքի հանրայնացումն այս բաժանվող որչեկտներում, ապա պարզ կլինի, թե կապիտալիզմի ժամանակ արտադրութիւնը մինչեւ Վո՛ր աստիճան կրում ե ըստ ելութեան հասարակական բնույթ:

Մենք այստեղ ունենք այնպիսի դրութիւն, Վոր արդեն չի կարելի խոսել առանձին անհատի արտադրութեան մասին, այլ կարելի յե խոսել հասարակութեան արտադրութեան մասին, Վորովհետեւ գործարաններում մշակվող բոլոր ապրանքները հանդիսանում են բաղմամբիւ բանվորների աշխատանքի արդյունք ե, ինչպես ցույց ե տալիս Ենգելսն «Անտի-Դյուրինգ»-ում՝ «Վոչ Վոչ առանձին չի կարող ասել դրանց մասին, թե այս յես եմ պատ-

րաստել, այս իմ արտադրանքն է» (Եջ 154): Մենք ունենք արն-
պխի փաստ, վոր դործարաններում աշխատանքը կազմակերպ-
ված է, ինչպես բնութագրում է Նոկելը, «մտածված ծրագրով»
(նույն տեղը):

Բայց բանն այն է, վոր արտադրության այս հասարակա-
կան բնութիւնը կապիտալիզմի ժամանակ հանդիսանում է լոկ
հակասության, կապիտալիզմի հիմնական հակասության բեկո-
ներից մեկը, վորի մյուս բեկոն հանդիսանում է մասնավոր-
կապիտալիստական յուրացումը: Հասարակական աշխատանքի
արտադրանքը կապիտալիզմի ժամանակ հալոյալիվում է կապի-
տալիստների կողմից, կազմում է նրանց հարստացման աղբյուրը,
և դա այն հիման վրա, վոր անմիջական արտադրողները զրկված
են արտադրության միջոցներից, վոր այդ միջոցները, վորպես
մասնավոր սեփականություն, կենտրոնացած են կապիտալիստ-
ների ձեռքում: Այլ կերպ ասած, աշխատանքի հասարակական
բնութիւնը սրտուղները վոչ թե քաղում է հասարակությունը, այլ
քաղում են մի խումբ կապիտալիստներ՝ հավելյալ արժեքի ձեռով:
Սրա հետեւեցում էլ այս հակասությունն արտահայտվում է պրո-
լետարիատի և բուրժուազիայի հակամարտության և դասակար-
գային պայքարի մեջ:

Կապիտալիզմի մնացած բոլոր հակասություններն արդյունք
են նրա այս հիմնական հակասության: Որինակ՝ այն հակասու-
թյունը, վոր արտադրության ընդարձակման անսահման հնա-
րավորությունները դեմ են առնում սպառման սահմանափակու-
թյունը, շնորհիվ մշտապես աճող պաուսերիզմի և մասսաների
աղքատացման, այսինքն՝ արտադրության և սպառման միջև յե-
ղած հակասությունը՝ հիմնված է կապիտալիզմի հենց այդ հիմ-
նական հակասության վրա և կազմում է նրա արտահայտու-
թյունը: Այդ հիմնական հակասությունից է բխում նաև այն,
վոր ձեռնարկությունների ներսում արտադրության կազմակերպ-
մանը հետևում է արտադրության անարխիան **հասարակական**
մասշտաբով: Կատարի մրցակցությունը բանվորների հավելյալ
արժեքի առյուծի բաժինը յուրացնելու համար նույնպես այժ
հիմնական հակասության դրսևորումն է հասարակության մա-
կերևութի վրա:

Կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացումը ճիշտ կերպով

հասկանալու համար չի կարելի վերանալ այդ հակասություն-
ներից, վորոնք իրենց կնիքն են դնում անհավասարաչափ զար-
գացման վրա, տալիս են նրան հատուկ որենքի, կապիտալիս-
տական սխառմիւն հատուկ որենքի բնույթ: Մի՞թե կարելի չե
ղանաղան ձեռնարկությունների, ճյուղերի և յերկրների անհա-
վասարաչափ զարգացումը բաժանել, որինակ, արտադրության
կապիտալիստական յեղանակի անարխիականությունից և նրա հետ
կապված մրցակցությունից: Իսկ այս վերջինները, ինչպես մենք
մասնանշեցինք, իրենք հանդիսանում են կապիտալիզմի հիմնա-
կան հակասության արտահայտություն: Այդ պատճառով, թե-
կուզ հենց միայն այս կողմից, կապիտալիզմի անհավասարաչափ
զարգացման որենքը չի կարող կապված չլինել կապիտալիզմի
հիմնական հակասության հետ և, վերջին հաշիվով, հանդես չդալ
վորպես մեկը նրա արտահայտություններից:

Ահա թե ինչո՞ւ այնքան վողորմելի և ծիծաղելի յեն հան-
րամարդկային որենքի պաշտպաններն իրենց փորձերի մեջ՝ հրա-
ժարվելու կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի
կոնկրետ հիմունքներից: Յեւ ահա թե ինչո՞ւ մարքսիզմի հիմնա-
դիրները, հայտաբերելով և վերլուծելով կապիտալիզմի հիմնա-
կան հակասությունը, վոչ միայն «մեղնից վատ չդիտելին», այլև
հիմնավորեցին այդ որենքը:

Մարքսը «Կապիտալ»-ի I հատորում, մասնավորապես «Աշխա-
տանքի բաժանում և մանուֆակտուրա» գլխում, հանդամանո-
րեն կանդ առնելով աշխատանքի հասարակական բաժանման զար-
գացման պրոցեսի վրա կապիտալիզմի շրջանում, ընդդէմով աշ-
խատանքի բաժանման սպեցիֆիկ կողմերը, դեռևս տվյալ կա-
պիտալիզմում, ցույց է տալիս արտադրության զանաղան վո-
լորտների անհամաչափ զարգացման **անխուսափելիությունը** և
դրանով իսկ բաց է անում անհավասարաչափ զարգացման որեն-
քի տարրերից, արտահայտություններից մեկը: «Մանուֆակտու-
րայի մեջ, — գրում է Մարքսը, — խստորեն վորոշված համամաս-
նությունների և հարաբերությունների յերկաթյա որենքը բաշ-
խում է բանվորական մասսաները տարբեր ֆունկցիաների մի-
ջև. ընդհակառակը, պատահականության և կամայականության
քմահաճ խաղն իր դործն է տեսնում ապրանքարտադրողներին ու



արանց արտադրամիջոցները հասարակական աշխատանքի տարբեր ճյուղերի միջև բաշխելու դրժում: Թեև արտադրութեան տարբեր վոլորտները մշտապես ձգտում են հավասարակշռվելու, վորովհետև մի կողմից ամեն մի ապրանքարտադրող պետք է մեկ սպառարժեք արտադրի, ուրեմն հասարակական մի հատուկ պահանջմունք բավարարի... սակայն մյուս կողմից ել ապրանքների արժեքի որենքն է վորոշում, թե հասարակութունն իր տրամադրութեան տակ ունեցած ամբողջ աշխատածամանակի վո'ր մասը կարող է ծախսել ամեն մի առանձին ապրանքատեսակի արտադրութեան վրա: Սակայն արտադրութեան տարբեր վոլորտների հավասարակշռվելու այդ մշտական միտումն արտահայտվում է լոկ իրքև հակադրեցութուն այս հավասարակշռութեան մշտական խախտման դեմ» («Капитал», հատ. I, էջ 268): Հենց այստեղ ել Մարքսն ընդդէմ է, վոր մրցութունը և նրա ներդրութունը վորտադարձ չահերի ընդհարման դժով հանդիսանում են վորպես միակ հեղինակութուն անկախ ապրանքարտադրողների համար:

Մարքսի այս խոսքերի իմաստն այն է, վոր այն պայմաններում, յերբ աշխատանքի ընդհանրացման պրոցեսը տեղի յե ունենում ընդհանուր առմամբ ապրանքային — կապիտալիստական տնտեսութեան մասնավոր յուրացման և անարխիականութեան հիմքերի վրա, յերբ թելադրող է մրցութունը և վճող է հանձնարանում արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի շարժման որենքի, այսինքն՝ արժեքի որենքի տարբերքը, ապա ուրեմն չի կարող լինել տարբեր ճյուղերի հավասարաչափ զարգացում և ընդհանրապես զարգացման հավասարաչափութուն:

Մենք կցանկանայինք հատուկ ուշադրութուն դարձնել մեր հենց նոր արած մեջբերման այն մասի վրա, վորտեղ Մարքսն աներկմիտ կերպով ընդդէմ է, վոր հավասարակշռութունը կապիտալիզմի ժամանակ լոկ հակադրեցութուն է նրա մշտական խախտման դեմ: Դա անհրաժեշտ է՝ Պրեոբրաժենսկու կողմից Մարքսի հասցեյին ուղղված մեր վերև նշած «հանդիմանութեան» կապակցութեամբ: Պրեոբրաժենսկին զբաղարտում է, յերբ ասում է, թե Մարքսն անդիտանում է անհավասարաչափ զարգացման որենքը. նա այդ ասելով՝ կոնկրետ նկատի ունի

Մարքսի վերաբարադրութեան և ճշնաժամերի տեսութունը: Տրոցկիստական ծուռ հայելու մեջ Մարքսն այնպես է աշխատակցում, վոր յերևում է վորպես կատարյալ մեխանիստ, վորը կապիտալիստական որինաչափութունների իր քննութունը հիմնում է հավասարակշռութեան վրա:

Բնորոշ է, վոր Պրեոբրաժենսկին յերկշտութեամբ մեղադրելով Մարքսին անհավասարաչափութեան որենքի անդիտացման մեջ, իր «Закат»-ի մյուս մասերում կարծես պատիվ է անում՝ ընդունելով, վոր այնուամենայնիվ Մարքսը զիտեր այդ որենքը: Այդպիսով, դուրս է դալիս, վոր զիտեր, բայց բացառում էր ինչ-վոր պատճառով: Այնուհետև, Պրեոբրաժենսկուն, իհարկե, չեր կարող հայտնի չլինել Մարքսի բազմիցս արտահայտած այն միտքը, վոր «հավասարակշռութունը կապիտալիստական արտադրութեան տարերայնորեն ձևավորվող կազմում հանդիսանում է վորպես պատահականութուն» («Капитал», հատ. II, էջ 362): Դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմնադիրն ընդհանրապես հեռու յեր այն մտքից, վորպեսզի յեղակետ ընդունել վոչ թե արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի հակասական շարժումը, այլ միայն նրա մասնակի դեպքը և մոմենտը — հավասարակշռութունը: Յերևի Պրեոբրաժենսկուն ձեռննորոշ յեր այս ամենը «մոռանալ», վորպեսզի մեղադրանքն ուրիշի վրա բարդելով, թաղցնել կարողանա և արդարացի իր սեփական մեխանիցիզմը:

Հայտնի յե, վոր ճշնաժամերի մասին Պրեոբրաժենսկու տված «բացատրութունների» վարիանտներից մեկը հետևյալն է. «Հիմնական կապիտալի վերականգնման և առանձնապես մեծացման անհավասարաչափութունը բուրժուական հասարակութեան մեջ՝ հանդիսանում է ընդհանուր տնտեսական ճշնաժամերի զբլխալոր, անմիջական և մոտակա պատճառը» («Закат капит.» էջ 81): Որինակ, զարգացման անհավասարաչափութեան այսպիսի հասկացողութունը Մարքսը հիրավի «կրացասեր», ինչ զնով ել ուղում է լինի:

Պրեոբրաժենսկուն անհրաժեշտ է մինչ այդ աստիճան սեղմել կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի բովանդակութունը և վերածել այն հիմնական կապիտալի անհա-

վատարաչափ վերականգնման ու մեծացման, վորպեսզի առանց դժվարությունների կարողանա ի չիք հայտարարել կապիտալիզմի հիմնական հակասությունը՝ արտադրության հասարակական բնույթի ու յուրացման մասնավոր բնույթի միջև և ճգնաժամերի գլխավոր պատճառ ցուցադրել հիմնական կապիտալի հենց այդ անհավասարաչափ վերականգնումն ու մեծացումը:

Բայց աչքաթող անել ճգնաժամերի խիական գլխավոր պատճառը՝ կապիտալիզմի հիմնական հակասությունը, անդիտանալ, վոր հենց նրանով է սլայմանավորված հիմնական կապիտալի այդ վերականգնման և մեծացման անհավասարաչափությունը և առաջադրել այս վերջինը վորպես «գլխավոր սլայմառ», սա նշանակում է հորինել ճգնաժամերի համար այնպիսի «գլխավոր պատճառ», վորը հատուկ է, իմանենտ է կապիտալիզմին, իսկ աղետդից էլ սկսել բացասել ճգնաժամերի անխուսափելիությունը և անհրաժեշտությունը կապիտալիզմի համար:

Պրեորբաթենսկին հենց այստեղ էլ հասնում է, չընդունելով, վոր խմբերիալիզմի ժամանակ շարժման ցիկլային բնույթը, թեև կողմ մոդիֆիկացիայի յենթարկված տեսքով (այն իմաստով, վոր ճգնաժամի ժամանակամիջոցն ավելի յերկարատև և տանջալից է, իսկ վերելքի ժամանակամիջոցի տևողությունը խիստ կարճատև), շարունակում է պահել իր լիակատար ուժը: Նա, ընդհակառակը, գերադասում է հարստացնել հարմոնիկ կապիտալիզմի «տեսություն» ժանդոտած ղինանոցն իր «որինակով», ըստ վորի մոնոպոլիստները գիտակցաբար կազմելով հիմնական կապիտալի ռեզերվները, այդ ռեզերվներն ապահովելով բավականաչափ առաձգականություն, կանխելով ամեն տեսակի ցնցումներ, վորոնք կապված են հիմնական կապիտալի վերականգնման և մեծացման անհավասարաչափության հետ:

Զետնալ անհավասարաչափության մունետիկ՝ «հարմոնիկ» կապիտալիզմի «հավասարաչափության» և «հավասարակշռության» դարաշրջանն «ափետղների» շարքերը մտնելու համար, — ահա թե վորտեղ պետք է փնտռել Պրեորբաթենսկին մեխանիցիզմը:

Նպատակ չընելով ցույց տալու վերարտադրության և ճրգնաժամերի մարքայան տեսության պողպատակուռ դիմացկունությունը բազմաթիվ այնպիսի հարձակումների դեմ, ինչպիսին և Պրեորբաթենսկու հավակնությունը՝ «դարդացնել», այսինքն՝ ռեվոլյուցի յենթարկել այդ տեսության հիմունքները, մենք ավելորդ է ենք համարում ընդդեմ, վոր այդ տեսությունը վո՛չ միայն չի տալիս վորևէ առիթ մեղադրելու Մարքսին կապիտալիզմի դարդացման անհավասարաչափության որևէքն անդիտանալու մեջ, այլ, ընդհակառակը, նա միաժամանակ հանդիսանում է վորպես այդ որևէքն հատուկ իլլյուստրացիա և հիմնավորում:

Մարքսը վերարտադրության և ճգնաժամերի իր տեսությունը ելապես պարզեց և լուծեց արտադրության կապիտալիստական յեղանակի հավասարաչափ, հարթ, ներդաշնակ զարդացման անկարելիության պրոբլեմը: Նա իր գիտական արքստրակցիայով՝ վերարտադրության սխեմաների մեջ վերլուծելով համամասնականության (пропорциональность) և հավասարակշռության համար բոլոր պահանջվող պայմանները, դրանով իսկ ընդդեմ հենց Գրանց հարաբերականությունը և պատահականությունը, «վորովհետև կապիտալիստական հասարակության մեջ, վորտեղ հասարակական հանկացողությունը միշտ իրադեկ է դարձնում իր մասին միայն post festum՝ կարող են ծագել և պետք է մշտապես ծագեն խոշոր խախտումներ» («Kakimuz», հատ. II, էջ 287): Բայց մի՞թե այսպիսի նրբություններ կարող են ըմբռնել մեխանիստը, վորը տեսնում է միայն սխեմաների արտաքին կողմը և անդիտանում է նրանց խորիմաստ բովանդակությունն ու ելությունը:

Հայտնի յե, վոր Մարքսը և՛ տվյալ, և՛ այլ կապակցություններ, քննելով առաջին և յերկրորդ ստորաբաժանման զարդացման անհավասարաչափության առկայությունը, ակներև կերպով ցույց տվեց, վոր այս անհավասարաչափության հատուկ սոցիալ-դասակարգային դեմքը բնորոշվում է կապիտալիզմի հիմնական հակասությամբ, վոր գոյություն ունի արտադրության հասարակական բնույթի և կապիտալիստական յուրացման միջև: Հիշատակումը կուտակման համար, արտա-

դրութիւնն արտադրութեան համար,—գրում էր Մարքսը,—այսֆորձով կլասիկ քաղաքատնտեսութիւնն արտահայտեց բուրժուական ժամանակաշրջանի պատմական կոչումը» («Капитал», հատ. I, էջ 469): Այս պատմական կոչումը կոնկրետ կերպով արտահայտվում է I ստորաբաժանման ավելի արագ աճի մեջ՝

1) ստորաբաժանման համեմատութեամբ:

Բայց կապիտալիզմի այս սլոգաններով կողմնակիցները եւթ կրում են սահմանափակ բնույթ և վերջին հաշիւով դեմ են առնում այն սահմանադրին, վոր սրան համապատասխան կերպով չի ընդարձակվում սպառման բաղան, վոր արտադրողական ուժերի այսքան սրընթաց զարգացումը չի ոգտադործվում արտադրողների մասսայի կողմից: Ինչպես գրում էր Լենինը,—ճիշտ չէր լինի յենթադրել, վոր «արտադրութեան միջոցներ պատրաստելը կարող է զարգանալ միանշանայն անկախ սպառման առարկաներ պատրաստելուց և վոչ մի կապ չունենալ նրա հետ» («Сочинения», հատ. II, էջ 400):

Արտադրութեան միջոցները կապիտալի ձեռով ծառայում են վոչ թե արտադրողների կյանքն ու աշխատանքի պայմանները բարելավելու, այլ հանդիսանում են արտադրողների, վորպես վարձու ստրուկների, շահագործման և ստորացման հիմք, հավելյալ արժեքի յուրացման և կապիտալի մեծացման հիմք: Այդ պատճառով արտադրողական ուժերի զարգացումը կապիտալիզմի ժամանակ՝ արտահայտվելով առաջին ստորաբաժանման ավելի արագ զարգացման ձևով՝ քան յերկրորդինը և հանդիսանալով կապիտալի մագնատների հարստացման միջոց՝ գտնվում է մշտական հակասութեան մեջ այդպիսի սահմանափակ նպատակի հետ:

Այս փորձեցեք հրաժարվել այնպիսի a' la Տրոցկի «զծելից», ինչպիսին I և II ստորաբաժանումների կապիտալիստական զարգացման անհավասարաչափութիւնն է! Այն ժամանակ ստիպված պետք է լինեք ընդունելու մի այսպիսի անմտութիւն, վոր արտադրութեան միջոցների արտադրութեան և սպառման միջոցների արտադրութեան զարգացման բնագնացումը մենք կունենանք հար և նման անհավասարաչափութիւն և՛ սոցիալիզմի, և՛ լիակատար կոմունիզմի ժամանակ: Չե՞ վոր ընդհա-

նուր առամար այստեղ ևս անհրաժեշտորեն արտադրութեան միջոցների արտադրութեան զարգացման տեմպը չի կարող չզերազանցել սպառման միջոցների արտադրութեան զարգացման տեմպին:

Սակայն բանն այն է, վոր արտադրութեան միջոցների զարգացման այդպիսի բարձր տեմպը վոչ միայն կապված չէ սոցիալական կոնֆլիկտների ու ցնցումների հետ, այլև դիտակցորեն նախագծված կարողով ամբողջովին ծառայում է արտադրողների աշխատատեղի կրճատմանը և առհասարակ աշխատանքի պայմանների բարելավմանը, արտադրողականութեան հարաճուն բարձրացման հիման վրա ավելի ու ավելի մեծացնելով սպառման հասարակական ռեսուրսները: Տարբերութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, արմատական ու սկզբունքային բնույթ է կրում:

Այդպիսով, մենք վոր կողմից ել մոտենալու լինենք հարցին, անկարելի կլինի բացասել, վոր զարգացման անհավասարաչափութիւնը կապիտալիզմի ժամանակ, գործելով նրա հակասութիւնների ֆոնի և հիմքի վրա, հանդիսանում է վորպես արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի հատուկ որեւէ:

Սակայն կապիտալը միջադպային յերեւոյթ է և վոչ թե կղզիացած: Նա պատմութեան ասպարեղ յերեւելու հենց սկզբնավորութիւնից ճեղքվածք առաջ բերեց ֆեոդալական տնտեսութեան ինքնամիտի սրտում և ավելի ու ավելի խորացնելով այդ ճեղքվածքը, վերջիվերջո բոլորովին փչրեց առանձնացած ֆիոդոները և ստեղծեց կապիտալիստական ազգային-տնտեսական մարմիններ: Այդ պրոցեսի մեջ նրան չկարողացաւ դիմադրել և վոչ մի «չինական» պարիսպ, և կապիտալն իր գործը կատարեց ամենուրեք, վորտեղ նա կարողացաւ թափանցել: Նա, ինչպես մենք ցույց տվինք վերև, ծավալեց աշխատանքի հասարակական բաժանումը ծայրահեղ չափերով և դա վոչ միայն նրա կողմից կազմավորած ազգութիւնների ներսում, այլև միջազգային մասշտաբով. հետևապես, կապիտալը վոչ միայն բաժանեց ազգութիւններն իրարից, այլև կապեց նրանց համաշխարհային շուկայի հանգույցներով և կապեց այնպես, վոր, որինակ՝ Անգլիան չի կարող ապրել մեկ շաբաթ առանց դրսից կենսամթերքներ ներմուծելու:

Յեւ վաղապես, յեթե իրեն՝ արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակին իմանենաւ եւ զարգացման անհամարաբարաւորութիւնը, ապա տարրորինակ եւ անհասկանալի կլինին կարծել, թե ազգային-տնտեսական մարմինները, վորոնց մեջ եւ ամբողջոված արտադրութեան տվյալ յեղանակը, կարող եյին զարգանալ համարաբարաւորութիւններ, վորոնք, ճշուղերի, ստորաբաժանումների անհամարաբարաւոր զարգացման ժամանակ, նրանց ընդգրկող առանձին յերկրների հավասարաչափ զարգացում չի կարող լինել միջազգային չափերով տարբերութիւններ առող աշխատանքի հասարակական բաժանման պայմաններում: Ահա թե ինչու անհամարաբարաւորութեան որեւէ մասին մենք պետք եւ խոսենք վոր միայն կապիտալիստական արտադրական միավորների եւ խմբերի նկատմամբ, այլեւ առանձին կապիտալիստական յերկրների:

Բայց տվյալ կապակցութեամբ անհրաժեշտ եւ կանգ առնել մի շարք խնդիրների վրա, վորոնք ունեն ամենասերտ առնչութիւնը կապիտալիզմի անհամարաբարաւոր զարգացման որեւէ հետ:

III

Մենք վերևում աշխատեցինք ցույց տալ կապիտալիզմի անհամարաբարաւոր զարգացման որեւէ ամենախոր հիմունքները, այդ որեւէ պայմանավորված լինելը արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակով, նրա հակասութիւններով: Բայց յերթ խոսում ենք առանձին կապիտալիստական յերկրների զարգացման անհամարաբարաւորութեան մասին, այստեղ մենք անպայման պետք եւ նկատի ունենանք տվյալ կոնկրետ պայմանները, վորոնց Փոնի վրա տեղի ունի կապիտալիզմի անհամարաբարաւոր զարգացման որեւէ այդ հիմունքների գործողութիւնը:

Վերցնենք հետևյալ հարցը:

Մենք ժխտում ենք եւ միանշանակ իրաւացիորեն արհամարհանքի յենք արժանացնում կառուցկիական նատուրալիստական փորձերը՝ բացատրելու գյուղատնտեսութեան զարգացման տեմպի հետ մնայն արդյունաբերութեան տեմպի՝ կապիտալիզմի ժամանակ: Սա արդյո՞ք նշանակում եւ, վոր մարքայիզմն

ընդհանրապես ժխտում եւ բնական պայմանների դերը կապիտալիստական զարգացման ընթացքում: Յերբեք: Այդպիսի միակողմանիութեան մեջ ամենից քիչ կարելի յե հանդիմանել մարքայիզմը, արդյունաբերութեան առանձին ճյուղերի եւ առավել եւս դանդան յերկրների զարգացման անհամարաբարաւորութիւնը բացատրելիս:

«Կապիտալ»-ի III հատորում Մարքսը, ընդգծելով արդյունաբերութեան այլ եւ այլ ճյուղերում աշխատանքի արտադրողական ուժի անհամարաբարաւոր զարգացման փաստը, գրում եւ. «Յեթե արտադրողական ուժի զարգացումն արդյունաբերութեան այլ եւ այլ ճյուղերում հասարակում եւ վոր՛չ միայն չափազանց տարբեր համամասնութիւններով, այլ եւ հաճախ հակադիր ուղղութեամբ, ապա դա միայն անարխիայից ու մրցակցութիւնից եւ արտադրութեան բուրժուական յեղանակի առանձնահատկութիւնից չե, վոր ըզրուում եւ: Աշխատանքի արտադրողականութիւնը կապված եւ բնական պայմանների հետ, վորոնք հաճախ դառնում են պակաս ձեռնուռ արտադրողականութեան բարձրացմանը զուգընթաց, ինչ չափով վոր վերջինս կախման մեջ եւ հասարակական պայմաններից» («Капитал» III հատ. եջ 179):

Դժվար չեւ հասկանալ, վոր Մարքսը բնական պայմաններին ինքնուրույն դեր չի վերագրում, այլ այդ դերը նա արժեքավորում եւ արտադրողականութեան բարձրացման եւ վերջինիս հասարակական պայմանների ասպեկտով: Միայն այս սահմաններում, նրա տեսակետով, բնական պայմանները կարող են ազդել արդյունաբերութեան տարբեր ճյուղերի աշխատանքի արտադրողական ուժի զարգացման անհամարաբարաւորութեան վրա:

Մարքսը, ընդհանրապես, այլ կապակցութիւններով բազմիցս ընդգծել եւ բնական միջավայրի նշանակութիւնը, որինակ՝ այդ միջավայրի դաշնադասակերպ լինելը «պահանջների, ընդունակութիւնների, աշխատանքի յեղանակների» զարգացմանն ուժանդակելու իմաստով, կամ վորպէս «աշխատանքի բաժանման բնական հիմք»:

Միաժամանակ Մարքսը յերբեք չեւ մոռանում, վոր բնական պայմանների նշանակութիւնը բացարձակ չեւ, այլ միանշանակ հարաբերական, վոր ինչքան հասարակութեան արդիւնքն առաջ

և ընթանում, այնքան ավելի յե բնական միջավայրի դեբը յենթարկվում արտադրողական ուժերի զարգացման ամլյալ աստիճանին. այլ կերպ ասած՝ Մարքսն ամենավերջը չափով խակ չեր նահանջում մոնիթինգ, վերակելով բնական միջավայրի դեբը և նշանակութունը, նայած արտադրողական ուժերի վիճակին և ընդհանրապես արտադրութան ամլյալ յեղանակին:

Նույնը պետք է ասել աշխարհագրական պայմանների վերաբերյալ: Հին, իմաստուն աֆորիզմն ասում է, վոր ծովը բաժանում է միացում է, նայելով թե ծովային տարերքը վոր աստիճան սանձաճարկած է արտադրողական ուժերի զարգացման միջոցով: Այսպիսով արտադրութան ամլյալ յեղանակի, նրա արտադրողական ուժերի զարգացման լույսի տակ միեւնույն բնական և աշխարհագրական պայմաններն ստանում են այս կամ այն արժեքավորումը:

Վաղ կապիտալիզմի շրջանում Հոլլանդիան հանդես եր դալիս վորպես առաջնակարգ յերկիր: Նա հռչակված եր արդյունաբերությամբ, դերադանցում եր բոլորին իր ծովային ուժերով, համարվում եր համաշխարհային գաղութային պետութուն, մի խոսքով նա հանդիսանում եր, ինչպես Մարքսն է ասում՝ «XVII դարի որինակելի կապիտալիստական յերկիրը»: («Капитал» հատ. I, էջ 607): Սակայն Հոլլանդիայի բնական և աշխարհագրական պայմանները բացարձակ կերպով չատ քիչ էյին փոխվել, յերբ նա—զարգացման անհամաչափության «կամքով»—ստիպված յեղավ իր առաջնութունը դիջել Անգլիային:

Յերբ Անգլիան առանձնապես XVIII դարի սկզբից սրընթաց կերպով սկսեց վեր բարձրանալ մինչև «աշխարհի արհեստանոցի» բարձունքները, այստեղ, իհարկե, դեր խաղացին նրա բնական և աշխարհագրական առավելութունները: Իր չհրապարակած ձեռագրերից մեկում Մարքսը, քննելով կապիտալիզմի զարգացման անհամաչափութունն Անգլիայում և Ֆրանսիայում, մեջ է բերում մի հեղինակի խոսքերը, թե՛ «արդյունաբերության վոսկորների և մկանների՝ ածխի ու յերկաթի բացակայությունը Ֆրանսիայում կաշկանդում է նրա, վորպես արդյունաբերական յերկրի, զարգացումը» (Архив М. П. Э., II (VII) էջ 255): Անկասկած է, վոր Անգլիայի զարգացման համար նվազ

նշանակութուն ունեցող հանգամանք չեր այս «վոսկորների և մկանների» բավականաչափ քանակությամբ առկա լինելը, այն, վոր նա ուներ քարածխի հսկայական հանքավայրեր և նրանց մոտիկ հարուստ յերկաթահանքեր:

Բայց չե՞ վոր սկզբում, նախքան արտադրողական ուժերի զարգացման վորոշ աստիճանը, ավելի կոնկրետ ասած՝ մինչև շոգու դարի և նրա հետ միասին արտադրութան բուրժուական յեղանակի հաղթանակը, Անգլիան նույնիսկ չեր կարող յերազել իր պոտենցիալ հնարավորութուններն ոգտադործելու մասին, թե՛ այդ և թե ծովադնացության դժով, վորպեսզի հասնի Հոլլանդիային և բարձրանա մինչև «աշխարհի արհեստանոցի» և «ծովերի թագուհու» դրությանը:

Ահա թե ինչու Մարքսը, համաձայնվելով մասնանշված հեղինակի հետ բնական միջավայրի այս կամ այն առանձնահատկության ունեցած դերի վերաբերյալ, հոռու յե նույնիսկ այն մտքից, թե կարելի յե այդ մոմենտին վճռական նշանակութուն տալ, բացատրելու համար կապիտալիզմի զարգացման անհամաչափութունն Անգլիայում և Ֆրանսիայում: Նա թվական ամլյալներով վեր հանելով արտադրողական միավորների մեծության, շոգեղադրյալների գործածության և այլ գծերով այդ յերկրների ունեցած տարբեր մակարդակը՝ վորպես հետևանք կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման, վերջինիս հիմնական պատճառը միտոում է հենց արտադրութան կապիտալիստական յեղանակի և նրա հսկասությունների մեջ:

Ի՞նչ չափով են եքսպրոպրիացիայի յենթարկված անմիջական արտադրողները և ի՞նչ չափով են կապիտալիստների կողմից մոնոպոլիզացիայի յենթարկված արտադրության միջոցները և, հատկապես, ի՞նչ չափով է բաղա ստեղծված կուտակման և կենտրոնացման համար, արտադրության հասարակական բուրժի և մասնավոր յուրացման միջև գոյութուն ունեցող կապիտալիստական հակասության չարժման համար — ահա թե ինչի վրա յե սրում իր ուշադրությունը Մարքսը, յերբ բացատրում է կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման պատճառներն Անգլիայում և Ֆրանսիայում:

Այլ կերպ՝ Անգլիան ի՞նչպես կարող եր միակ իր բնական—

աշխարհագրական առավելութիւններով Պրանսիայից շատ առաջ անցնել, յետեւ հող չլինելը նախապատրաստված արտադրական ուժերի ավելի արագ զարգացման համար անմիջական արտադրողների եքսպորտը իրացնելով, վոր «գլխավոր եւ մարդկային տարեգրութեան մեջ սրի եւ հրի բոցավառ լեզվով» (Մարքս), մի պրոցես, վոր այդ ժամանակաշրջանում Պրանսիայում տեղի յեր ունենում համեմատաբար վոչ այնքան ինտենսիվ կերպով, վորքան Անգլիայում:

Հետեւապէս, մարքսիզմը համապատասխան տուրք տալով բնական-աշխարհագրական պայմանների նշանակութեանը, այնուամենայնիւ այն չի դուրսնում կապիտալիզմի անհաւասարաչափ զարգացման ինքնուրույն գործոն, այլ նրա գործողութիւնը պայմանավորում ե հենց կապիտալիզմի արտադրողական ուժերի զարգացման անհաւասարաչափութեամբ:

Մենք մինչեւ այժմ քննում եյինք կապիտալիզմի անհաւասարաչափ զարգացման բացառապէս տնտեսական կողմը: Այդ հասկանայի յե, վորովհետեւ դա ամենաաղբիւսողն ե եւ ամենակարեւորը ամբողջ պրոլետարէտ ճիշտ լուծելու համար: Սակայն մեծագույն գոհակացումը կլինել պատեցնել ամեն ինչ տնտեսական բաղիւսի շուրջը ե նվազեցնել ու առավել եւս արհամարհել այնպիսի վերնաշերտի դերը, ինչպիսին քաղաքականութիւնն ե:

Իդուր չե, վոր մենք խոսում ենք կապիտալիզմի անհաւասարաչափ տնտեսական ե քաղաքական զարգացման որեւի մասին: Թեպետ եւ եկոնոմիկան հիմունքների հիմունքն ե, թեպետ եւ քաղաքականութիւնը ինքը հանդէս ե գալիս վորպէս խտացված եկոնոմիկա, այնուամենայնիւ քաղաքականութիւնը յերբեք եկոնոմիկայի պատիւի կցորդը չե, այլ, համաձայն մարքսիստական հանրահայտ ճշմարտութեան, այնպիսի մի ակտիւ գործոն ե, վորը հակադարձ գորեղ ներգործութիւնն ե ունենում եկոնոմիկայի զարգացման վրա, վերջինիս դանդաղեցման կամ արագացման իմաստով:

Յետեւ 1566—1588 թ.թ. նիդեռլանդական հաղթական հեղափոխութիւնը չլինելը իսպանական բռնակալի դեմ ե այդ հիմքի վրա չբարձրանար համապատասխան քաղաքական կարգ, Հոլլանդիայի աստղը 17-րդ դարում չեր փայլի այնպէս: Այլ հարց

ե, վոր ինքը հեղափոխութիւնը Փեոդալական հարաբերութիւնների վորոշակի քայքայումն ու խարխուլումն եր նշանակում նորածին կապիտալի կողմից:

Նույնը կարելի յե ասել Անգլիայի մասին, վորտեղ, մյուս յերկրների համեմատութեամբ, ավելի արագահաս բուրժուական հեղափոխութիւնը, հողատերերի ե կապիտալիստների, տորիների ե վիգերի փոխադարձ համաձայնութիւնը բուրժուական հողի վրա ամենալճուական կետերում ե ըստ այնմ ստեղծված քաղաքական կարգերը քիչ չոժանդակեցին Անգլիայի ավելի արագ կապիտալիստական զարգացմանը: Սակայն այդպիսի հարաբերութիւններն ինքնին խոսում եյին այն մասին, վոր յերկրի եկոնոմիկայում արդէն բավականաչափ արմատներ ե բռնել ե ուժեղացել կապիտալը ե պահանջվում եր լուրջ համապատասխան քաղաքական զարգացում, վորպէսզի ապահովվի նրա հետագա ավելի արագ ծախալումը:

Պրանսիայի որինակը, վորտեղ բուրժուական քաղաքական զարգացումը Պրանսիական Մեծ հեղափոխութեան շրջանում հասավ, կարելի յե ասել, իր ամենարարժր աստիճանին, ակներե կերպով ցույց ե տալիս քաղաքական զարգացման դերի ամբողջ հարաբերականութիւնը, վորովհետեւ Պրանսիան դրանով վոչ միայն չկարողացավ տեղաշարժել կապիտալիստական զարգացման կշեռքն իր ոգտին, այլեւ չկարողացավ զերծ մնալ ուստաւրացիոն արշալիներից:

Այնուհետեւ, յետեւ վերցնենք Գերմանիան, կտեսնենք, վոր նա յերկար ժամանակ անշարժ մնաց միայլ կետում, չնորհիւ վոչ միայն տնտեսական, այլեւ քաղաքական զարգացման անհաւասարաչափութեան: Մարքսն այդ ետապի մասին ասում եր, վոր նա տառապում ե վոչ այնքան կապիտալիզմի զարգացումից, վորքան թերզարգացումից: Մեղալի հակառակ կողմը քաղաքական զարգացման խիստ հետամնացութիւնն եր: Սակայն փաստը մնում ե փաստ, վոր այդ հետամնաց քաղաքական պայմաններն իրենց հերթին արհեստական կերպով կաշկանդում եյին կապիտալիզմի զարգացումը: Այդ տեսակետից պատահական չե, վոր քաղաքականութեան մեջ «Յերկաթյա կանցլերի» ժամանակից տեղի ունեցած շրջադարձն անհետեւանք չանցավ ե Գերմանիան սկսեց խոշոր բեկում կատարել կապիտալիստական զարգացման ասպարիզում:

Վերջապես ամենքին հայտնի յե, վոր մեզ մոտ Ռուսաստանում աշխարհի քաղաքական խլամ, ինչպիսին հանդիսանում եր ցարիզմը, վոչ միայն հասարակ անդրադարձումն եր յերկրի տընտեսական կյանքի հետամնացության, այլև այդ հետամնացությունը համբերժացնող կտպանք եր:

Մեր այս թուուցիկ նկատողությունները ցույց են տալիս, վոր տնտեսական անհավասարաչափության բաղայի վրա յերևան ե դալիս զարգացման քաղաքական անհավասարաչափությունը, վոր նրանք հյուսվում են մեկը մյուսի հետ, դառնում են փոխադարձ կապի և փոխներդրության մեջ և այդ ամենի հետևանքով՝ մենք ունենք կապիտալիզմի տնտեսական և քաղաքական անհավասարաչափ զարգացման որենք:

Մենք այստեղ մի անգամ ել ընդգծում ենք, վոր հին կապիտալիզմի որոք զարգացման անհավասարաչափության որենքի մասին մենք ունենք Մարքսի վոչ միայն ընդհանուր, այլ և բաղմաթիվ ուղղակի ցուցումները. որինակ՝ նա «Համեկյալ արժեքի թեորիաները» աշխատության մեջ գրում ե. «բայց վորովհետև կապիտալիստական արտադրությունը կարող ե զարգանալ միմիայն վորոչ վորորտներում, վորոչ պայմաններում, ուստի ընդհանրապես անհնարին կլինի կապիտալիստական արտադրությունը, յեթև նա միաժամանակ և հավասարաչափ լիներ բոլոր վորորտներում» («Теории приб. стоим.», հատ. II, մաս 2, էջ 197):

Լենինը նույնպես այդ անհավասարաչափության մասին խոսել և շատ անգամ: Հետուեֆորմյան շրջանում, — գրում եր նա, — «Արորի և դմբիչի (цеп), չրաղացի և մանվածքային ձեռքի-դադգյահի Ռուսաստանն սկսեց արագ կերպով դառնալ գութանի, կալսիչ մեքենայի, չոգեղացի և մանվածքային չոգեղացի-հաների Ռուսաստան... Այս փոփոխության պրոցեսը, կապիտալիզմի բնույթի համաձայն, չի կարող ընթանալ այլ կերպ, քան մի շարք անհավասարաչափությունների և անհամամասնությունների մեջ» («Сочинения» հատ. III, էջ 466):

IV

Սակայն չե՞ վոր իմպերիալիզմը վոչ-կապիտալիզմ չե, այլ, ինչպես բաղմիցս ընդգծել և Լենինը, նա «հին կապիտալիզմի վրա բարձրացած վերնաշենք» ե («Сочинения», հատ. XXIV, էջ

132): Այդ պատճառով, թեկուզ հենց միայն այս տեսակետից, կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքն ընդհանրապես չի կարող հատուկ չլինել և նրան: Սակայն աշխարհի ընդհանուր դրույթը կարող ե բավարարել միայն հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների և նրանց որինաչափությունների մետաֆիզիկ մեկնաբանողներին:

Կապիտալիզմը, վորպես հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա՝ կանգնած չե մեկ կետի վրա, այլ ունի իր ծագման, զարգացման և անկման պատմությունը: Յեկ ահա, յեթև իմպերիալիզմը վոչ-կապիտալիզմ չե, յեթև նա դուրս չե կապիտալիզմից, ապա նա դուրս հետ միասին չի նույնանում ազատ մրցակցության ժամանակաշրջանի այսպես կոչված կլասիկ կապիտալիզմի հետ: «Իմպերիալիզմը, — գրում եր Լենինը, — կապիտալիզմի հատուկ պատմական ստադիան ե: Այդ առանձնահատկությունը յերեքն ե. իմպերիալիզմն ե (1) մոնոպոլիստական կապիտալիզմ. (2). — մակարուծական կամ փող կապիտալիզմ. (3). — մեռնող կապիտալիզմ» («Сочинения», հատ. XIX, էջ 301): Այս կողմերը հիմք են տալիս համարելու իմպերիալիզմը նոր վորակ, սակայն յոչ կապիտալիզմի նկատմամբ, այլ կապիտալիզմի ներսում, վորն ընդգրկում և հին կապիտալիզմը և իմպերիալիզմը, վորպես տարբերություններ միասնության մեջ, վորպես կապիտալիզմի ընդհանուր վոբալի հատուկ վորոշիչներ:

Իսկ յեթև կապիտալիզմը կանգնած չե միևնույն կետի վրա, ապա անտրամաբանական և ուղղակի անհեթեթ կլինեք յենթադրել, վոր նրա որենքները չեն զարգանում, չեն ձևափոխվում, չեն ստանում արտահայտության նոր վորակ: Չե՞ վոր կապիտալիզմի շարժումը կոնկրետ կերպով արտահայտվում և մարմնավորվում ե իր որենքների շարժման և զարգացման մեջ: Այս իմաստով, ինչպես չի ետրելի մեխանիստորեն հակադրել կամ նույնացնել հին կապիտալիզմը և իմպերիալիզմը, ճիշտ նույն կերպ ել չի կարելի հակադրել կամ նույնացնել կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքը հին կլասիկ կապիտալիզմի և իմպերիալիզմի շրջանում:

Այդ որենքն իմպերիալիզմի շրջանում նույնն և, բայց և նույնը չե, վորովհետև այստեղ մենք փոփոխություն ենք տես-

նում նրա մեջ: Այստեղ կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացումն արտահայտվում է ընդհանրապես թյան հետ դուրս գալիս և դրանով իր ներդրումը թյան թափը բաղադրող թուխթափություն ջրածիք կերպարանքով, վորին ավելի հանդամանորեն կանգնողառնանք իր տեղում:

Ահա այդ նորը նկատի ունեն ընկ. Ստալինը, յերբ ասում էր, վոր Լենինը բացահայտեց և ձևակերպեց կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքը, իմպերիալիզմին հատուկ պայմաններում: Իսկապես, սովյալ թեղը լիովին համարատախանում է նրա կլասիկ բնորոշմանը, թե՛ լենինիզմը պրոլետարական հեղափոխություն և իմպերիալիզմի դարաշրջանի մարքսիզմն է:

Լենինիզմը բաց է անում կապիտալիզմի որինաչափությունների արտահայտություն, ստանձնահատկությունները՝ նրա զարգացման ամենաբարձր ստադիայում—իմպերիալիզմի շրջանում: Մարքսը և Ենգելսն իմպերիալիզմի շրջանում չաղբելով, այդ ուղղությամբ բացի ընդհանուր կոնսուրներ և շարժման տենդենցները գծելուց, բացի հանձարեղ նախատեսություններից, ուղղակի հնարավորություն չունեին ավելին կատարելու: Նրանց աչակերաները՝ Լենինը և Ստալինը, շարունակելով զարգացնել մարքսիզմը նոր պատմական ժամանակաշրջանում, վեր հանեցին նույնպես վորակային այն նոր բնորոշումը, վոր ստացավ կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքը իմպերիալիզմի շրջանում:

Յերբ հակահեղափոխական Տրոցկին սկսեց բարձրացնել իրեն հատուկ աղմուկը, թե՛ Մարքսն ու Ենգելսը նույնպես դիտելին այդ որենքը, դա մի սովորական բժախնդրություն չէր Տրոցկու կողմից: Դա մի նոր ապացույց էր նրա մտածողության բուրժուական—մետաֆիզիկական կառուցվածքի, քանի վոր նա հենց դրանով այդ որենքի վերաբերյալ իր դոգմատիկ հասկացողությունը հակադրում էր դիալեկտիկական—մատերիալիստական հասկացողությանը: Դա, վերջապես, մի հերթական փորձ էր նրա կողմից իր փոսած մեթոդոլոգիական հիմունքների վրա, նման մի կարեւոր կետում, վարկարկել լենինիզմը, ժխտել նրա տեղը և նշանակությունը պրոլետարիատի իդեոլոգիայի և աշ-

խարհայացքի զարգացման դործում, հանուն հակահեղափոխական տրոցկիզմի:

Յեւ անա, Տրոցկին,—բուրժուական այդ Դոն-Կիխոտը, ունենալով այսպիսի կետ—նպատակ, այն բանից հետո, յերբ նա ամեն կերպ աշխատեց անհավասարաչափ զարգացման որենքը դարձնել վոչ պատմական մի որենք, իր Սանչո-Պանսայի՝ Զինովյեվի հետ միասին 15-րդ կուսկոնֆերանսում սկսեց քչաած թեկերով կատաղորեն առարկել լենինյան—ստալինյան այդ թեղի դեմ, վոր վերաբերում է անհավասարաչափ զարգացման դորեղ, ջրածիք բնույթին մոնոպոլիստական կապիտալիզմի ժամանակ, այդ որենքի ընդհանրապես—թուխթափ արտահայտությունը:

«Ընկ. Ստալինը,—ասում էր Տրոցկին,—ընկել է մի մեծագույն տեսական և պատմական սխալի մեջ (sic!) հավանորեն այն պատճառով, վոր տեսությունը նա չէր աշխատում պատմությունից և չէր արտահայտում այնպիսի արտառոց, վոչ—պատմական մոտեցում ղեկի հասարակական որինաչափությունները, ինչպես մեր կարծեցյալ տեսաբանը.—Հ. Հ.)... Կապիտալիզմը, անկասկած, ծայրահեղորեն անհավասարաչափ է զարգանում նաև այժմ բոլոր յերկրներում, սակայն XIX դարում այս անհավասարաչափությունն ավելի մեծ էր, քան XX դարում» (Սղադր. հաշվետ., էջ 524): Նույնն էր կրկնում նաև Զինովյեվը. «Ծիշտ չէ,—ասում էր նա,—վոր կապիտալիստական զարգացման անհավասարաչափությունը մինչև իմպերիալիստական դարաշրջանը ավելի փոքր էր» (Սղադր. հաշվ., էջ 573):

Եյապես վոչ մի բան չի փոխում այն հանգամանքը, վոր յերբ կուսակցությունը փաստերով նեղը լծեց նրանց, նրանք կոմինտերնի Գործկոմի 7-րդ պլենումում մի քիչ փոխեցին իրենց ստիքը, վերջնականապես իմծվելով հակասությունների մեջ, կամ լուռությամբ դանց առնելով խնդիրը:

Տրոցկու հիշյալ պնդումը յերբեք պատահական համարել չի կարելի, վորովհետև դա լիովին զուգադիպում է վոչ միայն հասարակական որինաչափությունների վերաբերյալ նրա ունեցած մետաֆիզիկական հասկացողությանը, նրա բաղձանքին՝ փոխարինելու լենինիզմը հակահեղափոխական տրոցկիզմով, այլ և զուգադիպում է իմպերիալիզմի մասին նրա ունեցած եկեկ-

տիկ կոնցեսացիային, վորը հիմնված էր հենց այդպիսի մեթոդոլոգիայի և այդպիսի հաշիվների վրա:

Իմպերիալիզմի տրոցկիստական կոնցեսացիան եյասպես հանդուժ է այն բանին, վոր չի ընդունում իմպերիալիզմը վորպես կապիտալիզմի հատուկ ստադիա: Բաժական է ապել, ինչպես ընդդեմ է այդ ընկ. Ստալինը Կոմինտերնի Գործկոմի 7-րդ պլենումում, վոր տրոցկիզմը յերբեք չի վամեցել հասկանալ իմպերիալիզմի տնտեսական եյությունը, այն եյությունը, վոր Լենինը նկատում էր «ազատ մրցակցությունը մոնոպոլիայով փոխարինելու» մեջ:

Բայց և այս տեսակետից Տրոցկին չի կարող պարծենալ իր որդիներալությամբ, վորովհետեւ նա կրկնում էր լոկ կաուցիկական ցանցառությունները: Ամենքին հայտնի է, վոր հենց Կաուցիկին ապարդյուն կերպով ձգտում էր տեղմինաբանական հոգնեցուցիչ խորհրդակցությունների ժխտում խլացնել այդ եյությունը և վերջիվերջո հրամցնել իմպերիալիզմը վորպես լոկ քաղաքականություն, այլ վրչ թե ամենից առաջ եկոնոմիկա, կապիտալիզմի վերջին և հատուկ ստադիա: «Իմպերիալիզմը, — գրում է Կաուցիկին, — նշանակում է քաղաքական հարցերի մի առանձին տեսակ, վորոնք նշվեցին կապիտալիզմի նորագույն Փաղի հետ, սակայն յերբեք նրան չեն զուգադիպում» («Իմպերիալիզմ», էջ 1):

Մինչև իմպերիալիզմը «քաղաքական հարցերի առանձին տեսակ» հայտարարելը, վորոնք «չեն զուգադիպում նորագույն Փաղին», հետևապես պատահական են և հատուկ չեն այդ Փաղին, Կաուցիկին կարողացել էր արդեն նորագույն Փաղի վերլուծությունից խուսափել և փաստորեն ժխտել այն վորպես այդպիսին: Այնուհետև պարզաբանելով իմպերիալիզմի իր բնորոշումը, նա ասում է, թե «նրա եյությունն այն է, վոր բարձր կապիտալիստական զարգացում ունեցող յերկիրը ձգտում է միացնել իրեն մեծ չափով դուռդատնասական շրջաններ, ուշադրություն չդարձնելով, թե ինչ տարրերով են բնակված այդ շրջանները» (նույն տեղում, էջ 2):

Իմպերիալիզմի տնտեսական եյությունը ժխտելու նույն վորձերը մենք տեսնում ենք Կաուցիկու նոր ապոլոգետիկ զառան-

ցանքների մեջ՝ «Պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը» գրքում:

Սակայն վրչնչով պակաս ջանք չի թափում այդ ուղղությամբ Տրոցկին: «Ի՞նչ բան է իմպերիալիզմը: Դա, — բացատրում է նա, — կապիտալիզմի ձգտումն է վերջ տալ մանր պետությունների դոյությանը» (տե՛ս Կոմինտերնի III կոնգրեսի սղագր. հաշիվ. էջ 42): Ահա քեզ իմպերիալիզմի կաուցիկական բացատրության տրոցկիստական վարիանտը: Յերբ մի անգամ Տրոցկին վճռել է անտեսել իմպերիալիզմի տնտեսական եյությունը, վորպես կապիտալիզմի առանձին ստադիա, նա այլևս գործ չունի այն բանի հետ, վոր այդպիսի ձգտում ավելի կամ պակաս չափով հատուկ էր նաև վաղ, նույնիսկ դասական կապիտալիզմին (չե՞ վոր փաստ է, վոր բաղմաթիվ մանր պետություններ զբղիվեցին անկախությունից և ընդհանրապես դոյության իրավունքից վրչ իմպերիալիզմի շրջանում):

Իմպերիալիզմը պարզապես իբրև «մանր պետությունների դոյությանը վերջ տալու ձգտում» (վորպիսի՜ քնքուշ վրձ. — շ. շ.) պատկերացնելու այսպիսի վրթաջան ձգտման դեպքում իր դուր է սպասել Տրոցկուց, թե նա կարող է հաշիվ առնել այն «մանրամասնիկը», վոր իմպերիալիզմը, ինչպես այդ ցույց տվեց, որինակ՝ համաշխարհային պատերազմը, յերբեմն ինքն է ստեղծում մանր պետություններ, վոր անգամ մեր որերում ճապոնական իմպերիալիզմը իր ունտերների ավինների ուժով կարողացավ ստեղծել Մանջու-Գոն:

Չե՞ վոր այդ մոմենտը նույնպես կապված է իմպերիալիզմի տնտեսական եյության, նրա մոնոպոլիստական բնության հետ, վորովհետեւ այդպիսի անվանական պետությունների ստեղծումը յերբեմն ամենահարմար և եժանաղին վարագույրն է քողարկելու համար մոնոպոլիստական կապիտալիզմի ամենազարչելի չահագործումը, մասնավորապես, յերբ անհրաժեշտ է մանրել մյուս իմպերիալիստական մրցակցի դեմ:

Սակայն անհրաժեշտ է ընդդեմ, վոր Տրոցկին, Կաուցիկու նման բնորոշելով իմպերիալիզմը, իհարկե, պետք է ընդհանրապես վրչ միայն ուշադրություն չդարձնել մոնոպոլիաների դերի վրա՝ կապիտալիզմի բոլոր հակասությունները սրելու

գործում, այլ նույնիսկ բանը հակառակ լույսի տակ ցույց տար՝ նա, որինսկ, անհրաժեշտ համարեց դժել այսպիսի հովիւերգական պատկեր՝ մոնոպոլիաների և առևտսայրերների փոխհարաբերությունների մասին: «Նույնիսկ մոնոպոլիստական դրության մոտ գտնվող տրեստը, —ասում եր Տրոցկին, —իր առաջ խնդիր չի դնում յուրաքանչյուր ավյալ մոմենտում ծածկել իր արտադրանքով շուկան ամբողջությամբ: Շեշտակի վերելքի շրջանում տրեստները թույլ են տալիս հաճախ իրենց կողքին դրություն ունենալու վնչ տրեստացած ձեռնարկությունների, հնարավորություն տալով նրանց ծածկելու ավելացած պահանջը և այդպիսով աղատելու իրենց կապիտալի նոր վտանգավոր ներդրումներից» (Տրոցկի, «К социализму или к капитализму», էջ 61):

Յեւ ահա, յեթե բուրժուազիայի կրոնն Տրոցկին հիշում է մոնոպոլիայի մասին, ապա նա դրան տալիս է այնպիսի դույն, վոր այդ հիման վրա կարելի յե ծանոթանալ, ասենք՝ ինչպես այստեղ՝ մոնոպոլիստների «բարեխիտ հաշվողությանը» «վայրենիները» նկատմամբ, սակայն վորեւ պատկերացում ստանալ կապիտալիզմի հակասությունների ուժեղացման մասին մոնոպոլիաների աղեղնության տակ — այդ արդեն յերբեք չի կարելի:

Իսկ հիրավի՞ մոնոպոլիստների և առևտսայրերների միջև դրություն ունի այն հարաբերությունը, ինչ նկարագրում է Տրոցկին: Մի կողմ թողնել մոնոպոլիստների իսկական «քաջագործությունները»՝ ամեն ինչ իրենց հպատակեցնելու, խեղդելու նրանց, վորոնք չեն յենթարկվում, չեն հաշտվում նրանց ճնշումներին ու կամայականություններին և հորինել նմանորինակ քաղցր հեքիաթներ — սա յե հենց ապոլոգետիկ լարախաղացության կատարյալ տեսակը: Տրոցկու այդպիսի «քաջագործությունները» յեղակի չեն, վորոնց մեջ չի հիշվում անգամ այն մասին, վոր հակասությունը մոնոպոլիստների և առևտսայրերների միջև մեկն է իմպերիալիզմի ամենախոր հակասություններից: Հետևապես, մենք այստեղ գործ ունենք ուղղակի Տրոցկու մեկ վորձի հետ՝ ավաղել մոնոպոլիայի դերը՝ կապիտալիզմի հակասություններն ուժեղացնելու և սրելու գործում:

Այս բոլոր ասածներից հետո, արդարությունը պահանջում

է ասել, վոր Տրոցկին իր ձևով հետևողական է, յերբ առաջագրում է այն դրություն, թե՛ իմպերիալիզմի ժամանակ զարգացման անհավասարաչափությունը թուլանում է: Այդ դրությունը արամբանական յեղրակացություն է, վոր բղխում է հասարակական որինաչափության վերսրերմամբ ունեցած նրա մետաֆիզիկ յեղրակներից, դա ուղղակի շարունակությունն է այն դժի, վոր Տրոցկին տանում է՝ բացասելով այն, վոր իմպերիալիզմը հանդիսանում է կապիտալիզմի հատուկ ստադիան, դա արտահայտություն է իմպերիալիզմի տնտեսական ելության անտեսման և ապա այն անփխտելի իրողության քողարկման, վոր այդ ելությամբ անհրաժեշտորեն պայմանավորված է կապիտալիզմի բոլոր հակասությունների անասելի չափերով սրումն իմպերիալիզմի շրջանում:

Մի խոսքով հակահեղափոխական Տրոցկին բոլոր դժերով աներկիմաստ իր բուրժուա-ապոլոգետիկ դրությունները հակադրում է լենինյան անալիզին:

Y

Լենինը վերահիշյալ մեջբերման մեջ ցույց տալով իմպերիալիզմի յերբեք առանձնահատկությունները, հենց նույն տեղում ավելացնում է, վոր՝ «աղատ մրցության փոխարինելը մոնոպոլիայով իմպերիալիզմի արմատական տնտեսական դիժն է, նրա ելությունը» («Сочинения» հատոր 19-րդ, էջ՝ 301): Այս նրա ելությունը (հատոր 19-րդ էջ 301)՝ «Իմպերիալիզմը և սորանը Լենինն ընդգծում է վնչ միայն «Իմպերիալիզմը և սոցիալիզմի պատակտումը» հողվածում, վորից և վերցված է ավյալ մեջբերումը, այլ և իր մյուս աշխատություններում և բազմիցս՝ կապիտալիզմի բարձր ստադիային նվիրված իր գլխավոր աշխատության մեջ, այսինքն՝ «Իմպերիալիզմ»-ում: Նա այստեղ գրում է, վոր «մոնոպոլիան կապիտալիզմի նորադույն Փաղի վերջին խոսքն է», վոր «տնտեսական մոնոպոլիայի մեջ է ամեն բան», վոր «արտադրության կենտրոնացման հետևանքով մոնոպոլիաների առաջ գալն ընդհանրապես հանդիսանում է կապիտալիզմի զարգացման ժամանակակից ստադիայի ընդհանուր և հիմնական որենքը» (Յերկերի ժող. 19-րդ հատոր, էջ՝ 207, 85):

Մարքսը կապիտալիստական կուտակման իր տեսության մեջ վերլուծելով կապիտալի համակենտրոնացման և կենտրոնացման հիմունքները և ելությունը, նրանց անխուսափելիությունը և անհրաժեշտությունը, արդեն դրանով իսկ բանալի տվեց հասկանալու, թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ յե ազատ մրցակցությունը փոխարինվո՞ւմ մոնոպոլիայով: — «Յուրաքանչյուր կուտակում, — դրում էր Մարքսը, — դառնում է նոր կուտակման միջոց: Վորպես կապիտալ գործադրվող հարստության զանդվածի մեծացման հետ միասին նա մեծացնում է նրա կոնցենտրացիան առանձին կապիտալիստները ձեռքում և այդպիսով ընդարձակվում են մեծ չափով արտադրության հիմքն ու արտադրության սպեցիֆիկ կապիտալիստական միթոդները» («Капитал» հատոր I, էջ 497): Իսկ կապիտալի կենտրոնացումը վորպես «համակենտրոնացում գումարված կապիտալներին», լրացնում է այդ պրոցեսը նրանով, վոր վոչ միայն ուժեղացնում է արտադրական միավորների աճը և չափը, այլև կրճատում է իրար դեմ մրցող կապիտալիստներին թիվը:

Լեւոնը նախ և առաջ հենց արտադրութեան համակենտրոնացման մարքսյան ուսմունքի հիման վրա բաց արեց մոնոպոլիաների անհրաժեշտ ծաւման արմատները։ Նա ցույց տուեց, Վոր մոնոպոլիայի գլխավոր լծակը հանդիսանում է կապիտալիստական արտադրութեան համակենտրոնացումը, վորովհետեւ վերջինս իր զարգացման վորոշ աստիճանի վրա չի կարող ընդհուպ չմոտեցնել մոնոպոլիային, քանի վոր նախ՝ ուժեղ համակենտրոնացման բաղադր վրա առաջ յեկած հսկայական ձեռնարկությունների համար հեշտ է իրար հետ համաձայնութեան դալ և յերկրորդ՝ ձեռնարկությունների խոշորացման և նրանց արտադրութեան չափերի ընդարձակման հետ հենց սերտորեն կապւած են մրցակցութեան պայքարի դժարությունները և տենդենցը՝ դեպի մոնոպոլիաները։

Լենինը սպառփչ կերպով հիմնավորելով այն ճշմարտությունը, վոր մոնոպոլիաների, կապիտալիզմի վերջին ստադիայի այդ կարեւորագույն յերեւոյթի առաջացման սփննախոր հիմքը հանդիսանում է հենց արտադրության համակենտրոնացումը, դրանով իսկ ջախջախեց Հիլֆերդինգի և Ընկ. փորձերը՝ այստեղ

ևս առաջ մղելու իրենց մաշված փոխանակային (меновая) կոնցեսսիան: Փաստ է՝ միթե, վոր Հիլֆերդինգը նույնիսկ իր «Ֆինանսական կապիտալ»-ում էլ մտածում ընդդեմ, վոր կապիտալիստական արտադրության համակենտրոնացման զարգացման վորոչ աստիճանով և անհրաժեշտորեն պայմանավորվում մոնոպոլիաների առաջացումը. ընդհակառակը, նա իր բացատրությունները մեջ փոխանակային և այլ միջանկյալ հարաբերությունների վրա է: Բեկոռն իր ուշադրությունը: Այդ միանգամայն հասկանալի չե, յեթե նկատի ունենանք ռենեգատներին ղեկավարող ձգտումը. այն է՝ իմպերիալիզմը կտրել կապիտալիստական արտադրական յեղանակի զարգացումից՝ վորպես արտաքին մի պատահականություն, այլ վոչ թե վորպես իմանենտ անհրաժեշտության վրա հենված ետապ, կապիտալիզմի զարգացման մերձին ետապը:

Լեւինը կարիտալիստական արտադրութեան համակենտրոնացումը ղեկտեղում վերադառնալու համար անհրաժեշտ էր արտադրութեան արտադրողներին առաջացման, չեղարկման, այլ աղբիւրներէ վերաբերուողներին նաեւ միջոց մոմենտներին նշանակուածութեամբ: Նա ցուցեց երեսուց ընտանիքներէ զերեք փոփոխութեամբ, յետոյ նշեց հանդէս դալով արդէն վոչ վոչ սոսկական միջնորդներ, այլ վոչ սոսկական կարիտալիստներ, իրենց արդէնցութեամբ ու իշխանութեամբ տարածուած են բազմաթիւ խոշոր ձեռնարկութեամբներէ վերաւ և կոթնած տնտեսական այլ ուժին, նույնիսկ զառնուած են բոլորովն իրենց պետական որդանի տնտեսներէ: Այնուհետեւ, նա ցուցեց երեսուց զարգացող զարգացողութեան հիմունքներին մեծ արժանաւորութեամբ այն նորութեամբ, յետոյ աշխարհը բաժանումը վերջացած լինելու պայմաններում, վոչ սոսկ կարելի լինի ապահովել հումութիւն արդարեւեւ և կարիտալիստական արտադրութեամբ ու գործարարութեամբ, կենսական անհրաժեշտութեամբ և դառնում մենաշնորհ կերպով իշխանութեամբ:

Մարքսը և Ենգելսն ականատես եյին լոկ այն անցման շրջանին, վրը տանում եր դեպի կապիտալիզմի զարգացման մեջ տեղի ունեցող այդ նոր տեղաշարժերի բյուրեղացումը, իսկ այդ շրջանի մանրամասն անալիզը վիճակվեց տալ նրանց Լավազույն

Մարքսը կապիտալիստական կուտակման իր տեսության մեջ վերլուծելով կապիտալի համակենտրոնացման և կենտրոնացման հիմունքները և ելությունը, նրանց անխուսափելիությունը և անհրաժեշտությունը, արդեն դրանով իսկ բանալի տվեց հասկանալու, թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ յե աղատ մրցակցությունը փոխարինվո՞ւմ մոնոպոլիայով: — «Յուրաքանչյուր կուտակում, — գրում էր Մարքսը, — դառնում է նոր կուտակման միջոց: Վորպես կապիտալ գործադրվող հարստության զանգվածի մեծացման հետ միասին նա մեծացնում է նրա կոնցենտրացիան առանձին կապիտալիստները՝ ձեռքում և այդպիսով ընդարձակվում են մեծ չափով արտադրության հիմքն ու արտադրություն սպեցիֆիկ կապիտալիստական մեթոդները» («Капитал» հատոր I, էջ 497): Իսկ կապիտալի կենտրոնացումը վորպես «համակենտրոնացում գումարված կապիտալները», լրացնում է այդ պրոցեսը նրանով, վոր վոչ միայն ուժեղացնում է արտադրական միավորների աճը և չափը, այլև կրճատում է իրար դեմ մրցող կապիտալիստները թիվը:

Լենինը նախ և առաջ հենց արտադրութեան համակենտրոնացման մարքայան ուսմունքի հիման վրա բաց արեց մոնոպոլիաների անհրաժեշտ ծագման արմատները։ Նա ցույց տվեց, Վոր մոնոպոլիայի գլխավոր շնորհի հանդիսանում է կապիտալիստական արտադրութեան համակենտրոնացումը, Վորովհետև վերջինս իր զարգացման վորոշ աստիճանի վրա չի կարող ընդհուպ չմոտեցնել մոնոպոլիային, քանի վոր նախ՝ ուժեղ համակենտրոնացման բաղադր վրա առաջ յեկած հսկայական ձեռնարկությունների համար հեշտ է իրար հետ համաձայնութեան գալ և յերկրորդ՝ ձեռնարկությունների խոշորացման և նրանց արտադրութեան չափերի ընդարձակման հետ հենց սերտորեն կապված են մրցակցութեան պայքարի դժվարությունները և տենդենցը՝ դեպի մոնոպոլիաները։

Լենինը սպառիչ կերպով հիմնավորելով այն ճշմարտությունը, վոր մոնոպոլիաների, կապիտալիզմի վերջին ստադիայի այդ կարեորագույն յերևույթի առաջացման սպենախոր հիմքը հանդիսանում է հենց արտադրության համակենտրոնացումը, դրանով իսկ ջախջախեց Հիլֆերդինգի և Ընկ. փորձերը՝ այստեղ

ևս առաջ մղելու իրենց մաշված փոխանակային (МЕНОВАЯ) կոնցեսսիան: Փաստ է՞ միթե, վոր Հիլֆերդինգը նույնիսկ իր «Ֆինանսական կապիտալ»-ում էլ ել մտածում ընդգծել, վոր կապիտալիստական արտադրության համակենտրոնացման զարգացման վորոշ աստիճանով և անհրաժեշտորեն պայմանավորվում մոնոպոլիաների առաջացումը. ընդհակառակը, նա իր բացատրությունների մեջ փոխանակային և այլ միջանկյալ հարաբերությունների վրա յի՛ բռնեռում իր ուշադրությունը: Այդ միանգամայն հասկանալի չե, չեթե նկատի ունենանք ռենեգատների ղեկավարող ձգտումը. այն ե՞ իմպերիալիզմը կտրել կապիտալիստական արտադրական յեղանակի զարգացումից՝ վորպես արտաքին մի պատահականություն, այլ վոր թե վորպես իմանենտ անհրաժեշտության վրա հենված ետապ, կապիտալիզմի զարգացման փերջին ետապը:

Լենինը կապիտալիստական արտադրութեան համակենտրոնացումը դիտելով՝ վերադարձնում էր իր արտադրութեան ամենախորհրդակցական փուլը՝ մոնոպոլիաների առաջացման, չեր անտեսում, այլ այդ ֆոնի վրա արժեքավորումներ նաև մյուս մոմենտների նշանակութիւնը։ Նա ցույց եր տալիս բանկերի դերի փոփոխութիւնը, յերբ նրանք հանդես գալով արդեն վոչ վերադարձնում սոսկական միջնորդներ, այլ վերադարձնում են նախկին կապիտալի ուղիղարժեքներ, իրենց արդեցութիւնն ու իշխանութիւնը տարածում են բաղմամբ իսկ խոշոր ձեռնարկութիւնների վրա և կոթնած տնտեսական այդ ուժին, նույնիսկ դառնում են բուրժուազիայի պետական որդանի տնտեսողներ։ Այնուհետև, նա ցույց ե տալիս դադութիւն քաղաքականութեան հիմունքների մեջ արձանագրելով այն նորութիւնը, յերբ աշխարհը բաժանված է վերջացած լինելու պայմաններում, վերադարձնել կարելի լինի ապահովել հումութի արդարներով և կապիտալի ձեռնտու արտադրութեամբ ու դործարդութեամբ, կենսական անհրաժեշտութիւն և դառնում մենաշնորհ կերպով իշխելու դադութիւններում։

Մարքսը և Ենգելսն ահանաւես ելին լոկ այն անցման շրջանին, վորը տանում եր դեպի կապիտալիզմի զարգացման մեջ տեղի ունեցող այդ նոր տեղաշարժերի բռնաբեկացումը, իսկ այդ շրջանի մանրամասն անալիզը վիճակից տալ նրանց լավագույն

աշակերտներին՝ Լենինին և Ստալինին: Յեւ իսկապես, Լենինը և Ստալինը բազմակողմանիորեն բացահայտելով կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիայի «վերջին խոսքը»—մոնոպոլիայի ելու-թյունը, լուսաբանեցին, թե ինչո՞ւ մոնոպոլիստական կապիտա-լիզմը պետք է վճռական նշանակութիւն հաղորդեր զարգացման անհալասարաչափության որենքին և այդ ամենից հանեցին ա-մենաարժեքավոր յեղրակացութիւններ միջազգային պրոլետա-րիատի պայքարի ստրատեգիայի և տակտիկայի համար:

Մենք ցույց տվինք, վոր կապիտալիզմի անհալասարաչափ զարգացման որենքը չպետք է դիտվի կապիտալիզմի հիմնական հակասության, այն է՝ արտադրության հասարակական բնույթի և մասնավոր-կապիտալիստական յուրացման միջև յեղած հակասության ու դրանից բխած մյուս հակասութիւնների հետ ունեցած կապերից դուրս, վորովհետև այդ որենքն ինքը հան-դիսանում է վերջին հաշիւով կապիտալիզմի այդ հիմնական հա-կասության կոնկրետ արտահայտութիւններից մեկը: Յեւ յեթե այդ աղպես է, իսկ դա իսկապես վոր աղպես է, ապա ինք-նրստինքյան հասկանալի յե, վոր արտադրության հասարակա-կան բնույթի և կապիտալիստական յուրացման միջև դոյու-թյուն ունեցող հիմնական հակասության ուժեղանալը և սրվելը չի կարող անհետևանք անցնել կապիտալիզմի անհալասարաչափ զարգացման որենքի համար և չի կարող իր հերթին այդ որեն-քի արտահայտության մեջ առաջ չբերել ուժեղացում ու սրում և ընդհանրապես վորակային փոփոխութիւն:

Այդ պատճառով, վորպեսզի ճիշտ հասկանանք կապիտալիզմի անհալասարաչափ զարգացման որենքի մոդիֆիկացիայի հի-մունքներն իմպերիալիզմի շրջանում, կարևոր է պարզել, թե ինչո՞ւ և ի՞նչպես մոնոպոլիստական կապիտալիզմը պետք է ան-հրաժեշտաբար ուժեղացնի և սրի կապիտալիզմի հիմնական հա-կասութիւնը և նրանից բխող մյուս հակասութիւնները:

Մարքսն արդեն «Կապիտալ»-ի I հատորում սպառնչ կեր-պով ցույց տվեց և պարզեց համակենտրոնացման դերը հան-րայնացման պրոցեսում: «Արդյունաբերական ձեռնարկութիւն-ները չափերի աճը,—գրում է նա,—ամենուրեք յեղակետ է ծա-ռայում շատերի համատեղ աշխատանքն ավելի ընդարձակ չա-

փերով կազմակերպելու համար, ավելի լայնորեն զարգացնելու համար նրա նյութական շարժող ուժերը, այսինքն՝ արտադրու-թյան դատ-դատ և հետամնաց պրոցեսները պրոդրեսիվ կերպով զարձնելու հասարակականորեն միավորված և գիտականորեն ղեկավարվող արտադրության պրոցեսներ («Капитал», հատոր I, էջ 499):

Յեւ ահա մոնոպոլիան ծնվելով բարձր զարգացած կոն-ցենտրացիայի հիման վրա, ընդգրկելով գերադանցապես գի-ղանոները, իր հերթին ավելի շատ է ընդարձակում իր այդ հիմքը, ասել է թե՛ կոնցենտրացիան չեղած չափերի յե հասց-նում:

Մենք նպատակ չունենալով մանրամասն իլլյուստրացիա կա-տարելու այս հարցի վերաբերյալ, բերենք միայն մի քանի թվեր ընդհանուր գաղափար կազմելու համար կոնցենտրացիայի չափերի մասին: Գերմանիայում 1925 թվականին կային հինգ հազար և ավելի բանվորներ ունեցող 66 ձեռնարկութիւններ, վորոնց մեխանիկական շարժիչները 2 անգամ ավելի կարողու-թիւն ունեյին, քան 1,36 միլիոն մանր ձեռնարկութիւնների շարժիչները՝ միասին վերցրած: ԱՄՆ-ում նույն թվին 1000-ից ավելի բանվոր ունեյին 996 ձեռնարկութիւններ, վորոնց մեխա-նիկական շարժիչների կարողութիւնը կազմում էր 12 միլիոն ձիու ուժ, մոտավորապես 2/3-ը Գերմանիայի վողջ արդյունա-բերության մեջ յեղածի:

Իսկ ի՞նչ է նշանակում համակենտրոնացման այսպիսի առ-տիճանը, յեթե վոչ, հանրայնացման պրոցեսի վիթխարի աճում և արտադրության հասարակական բնույթի ավելի ուժեղ ընդ-գծում՝ կապիտալիստական յուրացման անձեռնմխելիության պայմաններում:

Այստեղ շնորհիւ ձեռնարկութիւնների և նրանց արտա-դրության խոշոր չափերի, չափազանց ընդարձակվում են աշ-խատանքի ավելի հմուտ և համաձայնեցրած կազմակերպման, արտադրական պրոցեսների ռացիոնալացման և տեխնիկական գլուտերն ու կատարելագործումները ավելի լավ և արդյունա-վետ հիմքերի վրա դնելու հնարավորութիւնները: Չի կարելի ժխտել, վոր կոնվեյերային սիստեմը, վորն իր կապիտալիստա-

կան զործադրությամբ դարձել և բանվորների քրտինքը քամելու սարսափելի միջոց՝ չահալետ կերպով կարելի չէ ոգտագործել լոկ ամենախոշոր ձեռնարկություններում: Հետո, միայն մոնոպոլիստական գլխաւորներին և մատչելի լայն ենեղութիւնները և գիտության ու տեխնիկայի այնպիսի հրաշալիքների զործադրութիւնը, ինչպիսիք են բլումինգը, չտենիկայան մամլիչ դադչաւը և այլն. միայն այդպիսի ձեռնարկութիւնները կարող են նախաձեռնել այնպիսի համարձակ փորձերի, ինչպես որինակ մարտեյան յեղանակի կիրառման փոխարեն քիմիական թթվեցման միջոցով մետաղ ստանալը: Այլեւայդեք այդ ամենին մոնոպոլիստական գլխաւորների ձեռքում կենտրոնացած հանձնաւորների և նրանց չահագործման հեռանկարների հաշվառման կազմակերպումը, վորակյալ բանվորական և ինժեներական ուժերի գերադանց չափով կենտրոնացումն ու ոգտագործումը գլխաւորներում և այս ամենի ֆոնի վրա համալսարհային շուկայի դերի անհամեմատ բարձրանալը, և այն ժամանակ կարելի կլինի պատկերացնել, թե ի՞նչ աստիճան պարզ և զծաղրվում արտադրության հասարակական բնույթը կապիտալիստական յուրացման պայմաններում և, հետևապես, ի՞նչ աստիճան սրվում և կապիտալիզմի այս հիմնական հակասութիւնը: «Արտադրութիւնը, — գրում է Լենինը, — դառնում է հասարակական, բայց յուրացումը մնում է մասնավոր: Արտադրության հասարակական միջոցները մնում են փոքրաքանակ մարդկանց մասնավոր սեփականութիւնը»: («Сочинения», հատ. 19-րդ, էջ՝ 89):

VI

Լենինը խոսելով այն մասին, վոր ազատ մրցակցության տեղի տալը մոնոպոլիայի առաջ, վերջինովս փոխարինվելը հանգիստանում է իմպերիալիզմի տնտեսական ելութիւնը, բնորոշելով իմպերիալիզմը հենց մոնոպոլիայով, միաժամանակ միշտ առանձնապես ընդգծել է մոնոպոլիայի ահա այս կապիտալիստական բնույթը, յերբ դա վոչ միայն չի վերացնում կապիտալիզմի հիմնական հակասութիւնը, այլ ընդհակառակը, այդ հակասութիւնն ուժեղացնում է և սրում: Յեթե կապիտալիստա-

կան յուրացումը մնում է իր լիակատար ուժի մէջ, ապա ազատ մրցակցությանը փոխարինող մոնոպոլիան անխուսափելիորեն հանգես է դալլա վոչ միայն վորպես հետևանք, արդիւնք մըրցակցության, այլ վորպես յեղակետ և սկիզբ մրցակցության նոր և ել ավելի կատաղի ձևերի, լուծելու համար կապիտալի «գորդան հանգույցը», այսինքն՝ վճռելու համար այն, թե վոր մոնոպոլիստը կամ մոնոպոլիստների վոր խումբը պետք է անմիջական արտադրողներից լատ հնարավորին լատ հաւելյալ արժեք քամի և սեփականացնի:

Մարքսը Պրուդոնի հետ ունեցած պոլեմիկայում հանձարեղ կերպով նախատեսեց մրցակցության և մոնոպոլիայի այս դիալեկտիկան: «Պրակտիկ կյանքում, — գրում է նա, — մենք հանգիստում ենք վոչ միայն մրցակցության, մոնոպոլիայի և նրանց անտաղոնիզմին, այլ նույնպես նրանց համադրությանը, վորը վոչ թե ֆորմուլ է, այլ շարժում: Մոնոպոլիան մրցակցութիւն է առաջացնում, մրցակցութիւնը՝ մոնոպոլիա: Մոնոպոլիստները մրցակցում են իրար հետ, մրցակիցները դառնում են մոնոպոլիստներ... Համադրութիւնն այն է, վոր մոնոպոլիան կարող է դիմանալ լոկ մշտական մրցակցության պայքար մղելու շնորհիւ» («Нипета философии», էջ՝ 133):

Նույն միտքն է նա արտահայտում Անենկովին ուղղած իր նամակում: Այստեղ Մարքսն ընդգծում է, վոր մրցակցության և մոնոպոլիայի այս փոխադարձ անցումը և փոխադարձ ներթափանցումը կապիտալիզմի համար «ստեղծում է ավելի դժվարին և ավելի խճճված դրութիւն» (նույն տեղում, էջ 166): Հենց և ավելի խճճված դրութիւն է ներծծված մոնոպոլիայի պայքարի դիալեկտիկական վոգով և ներծծված մոնոպոլիայի լենինյան անալիզը:

Լենինն անողորմ կերպով խորազանում է մերկացնում եր նրանց, ովքեր փորձում էլին հաշիւ չառնել իմպերիալիզմի իրականության, վոչ թե առերևութային ու մտացածին, այլ կոնկրետ իրականության բաղմակողմանիութիւնը, բաղմերանդութիւնը և հակասականութիւնը: Այդպիսի փորձերով, ինչպես հայտնի չէ, քիչ ջանք չի թափել ընկեր Բուխարինը, դեռ, որինակ, կուսակցության համար նոր ծրագիր կազմելու

չուրջը տեղի ունեցող դիսկուսիայի կապակցութեամբ: Քիմահաճ կերպով արքուլուտի վերածել, գունալորել իմպերիալիզմի, իմպերիալիստական մոնոպոլիայի սուանձին կողմերը, դրա հիման վրա հորինել մաքուր իմպերիալիզմի միութ, — եւ ուրիշ ի՞նչը կարող եւ ավելի վոչ դիտական, հակամարքսիստական լինել, քան իմպերիալիզմի հակասական իրականութիւնը պնդարդող այս անսանձ արատրակցիան:

Իմպերիալիստական ամենահասունացած եւ ամենատիպիկ յերկրում իսկ մոնոպոլիստական կապիտալիզմը չի կարող բուրովին արմատախիլ անել ազատ մրցակցութիւնը վորոչ ճյուղերում, եւ ինչպէս գրում եւ Լենինը՝ «մոնոպոլիաներն ամելով ազատ մրցակցութիւնից, չեն վերացնում այն, այլ գոյութիւն ունեն նրա վրա եւ նրա հետ միասին, դրանով ծնելով մի շարք հատկապէս սուր հակասութիւններ, բաղխումներ, կոնֆլիկտներ» («Сочинения», հատ. 19-րդ, էջ 142):

Իմպերիալիզմը չվերացնելով մրցակցութեան եւ մոնոպոլիայի հակադրութիւնները միասնութիւնը, հատուկ կերպարանք եւ տալիս նրանց փոխադարձ ներթափանցմանը, յերբ առաջին պլան եւ քաջովում ամենահրեշտավոր մրցակցութիւնը մոնոպոլիստական միափորումների միջեւ, յերբ ավելի քան տեղին եւ Մարքսի վերահիշյալ նկատողութիւնը, թե՛ մրցակցութեան եւ մոնոպոլիայի գլխաւորիկան միայն ավելի յե դժվարացնում եւ խճճում կապիտալիզմի գործերը, յերբ բոլոր գծերով խորանում եւ եւ սրվում կապիտալիստական արտադրական յեղանակի անխխտական բնույթը, քառասնութիւնը: Պարզ եւ, վոր այդպիսի պայմաններում խոսք անգամ չի կարող լինել կապիտալիզմի դարգացման անհամարաչափութեան նվազման կամ թուլացման մասին:

Յեւ յեթե այնուամենայնիւ Տրոցկին salto-mortale-ով ջանում եր թռչել այդ պայմանների վրայով, հաւաստել, վոր թուլանում եւ կապիտալիզմի դարգացման անհամարաչափութիւնը, այդ արդեն վերաբերում եւ սպոլոգետիկ լարախաղացի խելապատակի տարողութեանն ու կարողութեանը:

Մենք խոսեցինք աճող հանրայնացման եւ նրա մոնոպոլիստական ձևի մասին, վորպէս բարձր կետի՝ հիմնական հակա-

սութեան դարգացման: Իսկ դա, իհարկե, չի կարող վերին աստիճանի անհամարաչափութիւն չմտցնել մի կողմից բարձր չափերով կենտրոնացած եւ հանրայնացած մոնոպոլիստական ձեռնարկութիւնները, իսկ մյուս կողմից՝ «վայրենի» ձեռնարկութիւնները դարգացման մեջ եւ չխորացնել նրանց միջեւ անկութիւնները դարգացման հրաժարվում ե Տրոցկին), յեղունդը (վորից այնպէս քնքշորեն հրաժարվում ե Լենինը՝ «մաքուր թե նկատի ունենանք, վոր, ինչպէս գրում ե Լենինը՝ «մաքուր իմպերիալիզմն առանց կապիտալիզմի հիմնական բաղալի յերթե գոյութիւն չի ունեցել վոչ մի տեղ, գոյութիւն չունի ե յերբեք գոյութիւն չի ունենա» («Сочинения», էջ 131):

Այս իհարկե, խնդրի գեռ մի մասն ե, վորովհետեւ կենտրոնացման պրոցեսում ընդհանրապէս նկատվում ե անհամարաչափութիւն: Իսկ ի՞նչ ե բղխում նրանից, վոր ամենալայն կոնչափութիւն: Իսկ ի՞նչ ե բղխում հանրայնացումը կամ այլ կերպ յենտրացիան ե բաղմակողմանի հանրայնացումը կամ այլ կերպ ասած՝ այնպէս շոշափելիորեն արտահայտված արտադրութեան ասած՝ հասարակական բնույթը հանդես ե գալիս մոնոպոլիայի ձևով: Այս հարցը մեզ նկատել ե տալիս, վոր արագ աճը ե նեխումը մոնոպոլիայի մեջ յերկու ընդդիմադիր տեղեկեցներ են, վորոնք սերտորեն կապված են ձևի ե բովանդակութեան պառակտման մեր մատնանշած խորացման հետ ե, ավելին, պայմանավորված են վերջինով, վորը հոմանիշ ե կապիտալիզմի հիմնական հակասութեան սրմանը:

Մարքսն աչքի առաջ ունենալով ընդհանրապէս աշխատանքի միջոցների գործադրութեան կապիտալիստական ձևը՝ գրում եր. — «Մի կողմից այն հանգամանքը, վոր հիմնական կապիտալի դանդաժը ներդրվում ե գործի մեջ վորոչ բնական ձևով ե պետք ե գոյութիւն ունենա այնտեղ կյանքի վորոչ միջին ժամկետ, պատճառ ե դառնում, վոր մեքենաները ե այլն մտցվեն միայն աստիճանաբար ե այդ պատճառով արդեւք են հանդիսանում աշխատանքի կատարելագործված միջոցների աբարդ ե համատարած գործադրութեան: Բայց մյուս կողմից՝ մրցակցութեան սուանձնապէս վճռական հեղաշրջումներին ուղեկցող պայքարն ոտիպում ե փոխարինել աշխատանքի հին միջոցները, դեռեւ, մինչեւ նրանց բնական մահը, աշխատանքը նոր միջոցներով» («Капитал», հատ. 2-րդ, էջ 142):

Մարքան այստեղ աղբյուրով ընդգծում է, վոր աշխատանքի միջոցները գործադրության կապիտալիստական ձևի հետ կապված է նոր տեխնիկայի, կատարելագործված մեքենաների անհավասարաչափ գործադրությունը: Յեթե մրցությունը կարող է մտցնել վորոշ ուղղումներ այս անհավասարաչափության մեջ, պարտադրելով կատարել մշտական կապիտալի վաղաժամ վերակառուցում, ապա աղբյուրով վերջին հաշվով ընդարձակում է անհավասարաչափության դաշտը, վորովհետև մշտական կապիտալի յուրաքանչյուր առմատական վերակառուցում ավելի է ավելի կրճատում է նրա ձևուեությունը և առաձգականությունը նոր հեղաշրջումների անհրաժեշտության հանդեպ, հեղաշրջումների, վորոնք բղխում են արտադրության կապիտալիստական յեղանակի տեխնիկական հիմքի հեղափոխական բնույթից:

Հանրապետ չի կարող վորոշակի կերպով չկապել ինվեստիցիա-
կատարողների ձեռքերը, վորի մասին Մարքսը վերահայտ մեջ-
բերման մեջ մատնացույց ե անում. իսկ մենաշնորհային դրու-
թյունն ուղղակի մզում ե առաջ բերում հանգչելու դավիններ
թյունն ուղղակի մզում ե առաջ բերում հանգչելու դավիններ
վրա, արտահայտելու արդեն այլ տեղենց, ուրիշ խոսքով՝ նե-
խում: Վերջինս ինքը հանդես ե դալիս արդեն վորպես մրցակ-
ցության հատուկ ձև, յերբ նեխով մոնոպոլիաներն ամեն կերպ
կաշկանդում են արժեքավոր տեխնիկական-ուսացիոնալիզատորա-
կան նորամուծությունների գործադրությունը, յերբ բազմաթիվ
նոր գյուտերի իրավունքը (պատենտը) գնում են մոնոպոլիստ-
ները և թողնում անգործադրելի, վորպեսզի գրկեն իրենց մըր-
ջակիցներին դրանք ոգտագործելու հնարավորությունից:

Մյուս կողմից, վոչ մի մոնոպոլիա չի կարող յերաշխալորել իր դերած արդեւականքի անհաղթահարելիութունը:

Աւտոմոբիլային «արճա» ֆորդին դեմ է կանգնած «արճա» Մորգանը, մի այլ աւտոմոբիլային ֆիրմայի՝ «Ջեներալ Մոտորս»-ին տերն ու տնօրէնը, վորը չի կարող սառնասիրտ դիտել, թե ինչպէս իր հակառակորդը՝ դրպանում է հակայական մենաշնորհային ոգուտներ: Այն ժամանակ, յերբ ֆորդը պատրաստվում է ինքնարաւական ներհնել՝ նրան խօսում է Մորգանը հենց նրա դէնքով, փոխադրելով ֆորդիգոյն իր «Ջեներալ Մոտորսը» արդէն այնպիսի էյական բարեխաղումներով, վորոնց շատ դժվարություններով կարող է հետեւել ֆորդը, հակայական ներդրումներով կապված վոտ ու ձեռով: Դրանով ել Մորգանը շատ կարճատե է դարձնում ֆորդի «մեղրամիսը»:

Անդլիայում պողպատի արտադրութեան մոնոպոլիստները, վորպեսզի արժեքադրկեն իրենց հին, խոշոր կապիտալ ներդրումները պողպատի ձուլման պուղլինդյան և բեսսեմերյան յեղանակների կիրառման դործում, յերկար ժամանակ աշխատում էյին դիմադրել բաղիսյան կոնվերտերների դործադրութեանը, վորը հնարավորութուն եր տալիս խոշոր չափով եփանացնել պողպատի արտադրությունը: Այնինչ, դերմանացի պողպատ արտադրող նորելուկ մոնոպոլիստները, վորոնց ուսերին չեր ծանրանում պուղլինդյան և բեսսեմերյան բեռը, վոչ մի դժվարություն չկրեցին զնալ հոսանքի դեմ և վերցնել ու դործադրել բաղիսյան կոնվերտերներն ու այդպիսով ջախջախել պուղլինդյան ու բեսսեմերյան յեղանակին կառչած իրենց Անդլիայի կոլլեգաների համառությունը:

Յեւ յեղակի չեն այնպիսի փաստեր, յերբ արտադրողական ուժերի զարգացումն առաջ մղելու ձեռով մրցողները ծանծաղուտի վրա յեն նստեցնում նեխման ձեռով մրցողներին:

Դժվար չե այս ամենի մեջ նկատել անհալասարաչափ զարգացման չափազանց ուժեղանալը և նրա թռիչքաձև բնույթը: Այլ կերպ՝ ինչպէ՞ս վորակել այնպիսի փաստ, յերբ հենց մեր նշած հանգամանքների ուժով՝ ամենազորեղ մոնոպոլիան սրընթաց աճից հետո սկսում է նեխվել, իսկ մի այլ մոնոպոլիա չանցնելով առաջինի զարգացման աստիճաններով, հան-

կարծ վոչ միայն հասնում, այլ և անցնում է նրանից: Իսկ դա հնարավոր է լինում այն պատճառով, վոր վերջինս վոչ թե պարզապէս վերարտադրում է նրա ամենաբարձր աստիճանը, այլ և վերարտադրում է դուրս դալով նրա բացերը և ավելացնելով նոր առավելություններ, վոր նա ոգտվելով տեխնիկայի մեջ հաճախակի դարձող հեղաշրջումներով, մտցնում է այնպիսի կատարելագործություններ, վորոնց դործադրումը հակայական կապիտալ ներդրումներով իրենց ձեռքերը կարճեցրած նեխվող մոնոպոլիաների բանը չե:

VII

Այն ամենը, ինչ բնորոշում է առանձին մոնոպոլիաների շարժումը, իհարկե, չի կարող իմպերիալիզմի ժամանակ հատուկ չլինել ընդհանուր առմամբ աղգային-տնտեսական մասսիվների շարժմանը: Չե՞ր վոր առանձին մոնոպոլիաները կախված չեն ողի մեջ, այլ զարգանում են այս կամ այն յերկրում և բանկերի հետ համաձեւութեմ ժիջոցով իրենց որբիտի մեջ առնելով բուրժուական պետությունը, դերիշխող դերք են դրավում տվյալ յերկրի եկոնոմիկայում և իրենց դրոշմն են դնում նրա շարժման ամբողջ ընթացքի վրա: Իսկ այստեղից ել մոնոպոլիայի ման ամբողջ ընթացքի վրա: Իսկ այստեղից ել մոնոպոլիայի յերկու տեսդենցները — արագ աճը և նեխումը՝ վորպէս արտահայտություն անհալասարաչափ զարգացման ուժեղացման, նրա ընդհատվողական-թռիչքաձև բնույթի — չեն կարող չունենալ աղգային-տնտեսական կերպարանք:

Այսպէս որինակ՝ այն ժամանակ, յերբ վերջին տասնամյակներում իմպերիալիստական Անդլիան արտահայտեց դերադանցապէս նեխման, անհալասարաչափ զարգացումը սրող ընդհատվողականութեան տենդենցներ, այդ նույն ժամանակ այնպիսի վողականութեան տենդենցներ, այդ նույն ժամանակ յերկիր, ինչհալիսին է Գերմանիան, հանդես բերելով արտադրողական ուժերի արագ աճման ուժեղ տենդենց՝ կատարեց այնպիսի թռիչք, վոր նախքան պատերազմը ստեղծեց այդպիսով վտանգավոր սպառնալիք Անդլիայի համար:

Այս տեսակետից, յերբեք եպիդորիկ չե մեր վերեւ բերած փաստը, յերբ բաղիսային կոնվերտերը յերկար ժամանակ հալածվելով Անդլիայում, ընդհակառակը՝ Գերմանիայում դառնում

ե Զերմ ընդունելութուն, վորովհետև այդ փաստը հանդիսա-
նում ե ընդհանուր առմամբ այդ յերկու յերկրների հակադիր
տենդենցների մասնակի արտահայտութուն:

Բայց շատ դռեհիկ կլինեն և ուղղակի ճիշտ չեն լինի փնտռել
վորոշակի սահմանադիմ այդ յերկու տենդենցների միջև և վե-
րադրել մեկ յերկրին՝ նեխման համատարած դիմ, իսկ մյուսին՝
աճ: Չե՞ վոր այնուամենայնիվ, նույն Անգլիայում, որինակ,
հետադարձաբան շրջանում պետութան ոգնությամբ քիչ
փորձեր չարվեցին ռացիոնալիզացիայի յենթարկելու խիստ կեր-
պով հետ մնացող քարածխի արդյունաբերութունը և չի կա-
րելի ասել, վոր ձեռք առնված միջոցները ազարդյուն անցան:

Ուստի և խոսք կարող ե լինել միայն տենդենցի մասին,
տվյալ յերկրի և տվյալ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ տեն-
դենցի մասին: Մանավանդ վոր նեխումը չի հանդում լոկ ար-
տադրողական ուժերի զարգացման արհեստական կաշիւանդման,
այլ արտահայտվում ե նաև, որինակ, դրա ուժեղացման զու-
գակցող պարադիտիզմի մեջ:

Ամենայնիցս արդ իմպերիալիստական պետութունը՝ Ամե-
րիկայի Միացյալ Նահանգները՝ առանձնապես աչքի ընկան
զարգացման արագ և թուլչքաճև տեմպով: Բայց սա արդյոք
նշանակում ե, վոր այստեղ մենք դործ ունենք լոկ աճման տեն-
դենցների, այլ վոչ թե դրա հետ մեկտեղ նաև նեխման տենդենց-
ների հետ: Իհարկե, վոչ: Յերբ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ-
ներում ամենակարող «Փորդը» հենց այդ ամենակարողութան
չնորհիվ սկսեց նեխման տենդենցներ արտահայտել և այդպիսով
յենթակա դառնալ «Ձեներալ Մոտորսի» հարվածներին, յերբ նա
ժամանակակից տնտեսական ճգնաժամի կապակցությամբ ավտո-
մորիլային մասերի արտադրութունը բարձր տեխնիկայի վրա
կառուցված գիշերանոցներից փոխադրեց մանր ձեռնարկութուն-
ները, ապա այս, ինչպես և նման այլ փաստերը վկայում են, վոր
չի կարելի մի համատարած դիմ ընդունել նեխման կամ աճի հա-
մար, թեև չի կարելի թխտել, վոր ԱՄՆ-ն իրենց արտադրողա-
կան ուժերի զարգացմամբ դնում են առաջ՝ վոչ միայն Անգլիա-
յից, այլև Գերմանիայից: Իսկ դա նշանակում ե, վոր, ինչպես
ընդգծել են Լենինը և Ստալինը, նեխման տենդենցի բուն արտա-

հայտության մեջ նկատվում ե անհավասարաչափութուն և նրա
ուժեղացումը:

Առավել ևս իրականութան անթույլատրելի աղավաղում
կլինի, յեթե ընդհանրապես ամբողջ իմպերիալիզմի համար
վորպես արտոլլուտ դիտվի այդ յերկու տենդենցներից վորևե
մեկը, վոչ միայն աճման, այլև նեխման տենդենցը:

Բոյորին հայտնի յե տրոցկիստական պրոդնոզը համապար-
փակ ստադնացիայի մասին: «Յեվրոպայի արտադրողական ու-
ժերը, — գրում ե Տրոցկին, — դադարել են աճելուց... մենք ու-
նենք ստադնացիա» («План. хозяйство» 1925 թ. № 6, էջ 76):
Իսկ մի այլ տեղ նա խոսում ե ընդհանրապես ժամանակակից կա-
պիտալիզմի ստադնացիայի մասին: Այդ իր պրոդնոզի հակահեղա-
փոխական, մենչևիկյան ելութունը չի կարողանում քողարկել
հենց ինքը՝ Տրոցկին, յերբ աղավաղելով Մարքսի այն հայտնի
գրութիւնը, թե կապիտալիզմի արտադրողական հարաբերութուն-
ները զարգացման վորոշ աստիճանում դառնում են արտադրո-
ղական ուժերի համար կապանք, նա հեղափոխական հեռանկար-
ները կախման մեջ ե դնում այնպիսի ալտերնատիվից՝ թե կա-
պիտալիզմն առհասարակ ընդունա՞կ ե բացարձակապես զար-
գացնելու արտադրողական ուժերը, թե՞ վոչ: (Տես որինակ,
նրա գիրքը՝ «Նոր ետապ»):

Սա հենց դտարյուն մենչևիզմ ե, սոցիալիզմի ճհասունա-
ցած լինելու տեսության ջատագովում, վորովհետև ինչքան ել
գոռա Տրոցկին իր «ստադնացիայի» մասին, փաստը մնում ե
փաստ, վոր դոյութուն չունի իմպերիալիզմի ժամանակ արտա-
դրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր դադար: Տվյալ կա-
պակցությամբ մենք անհրաժեշտ ենք համարում առանձնապես
պրոդնոզի ստադնացիայի ապրողենտիկական «տեսության» այլ
ընդգծել արտադնացիայի ապրողենտիկական «տեսության» այլ
կողմը: Դա միաժամանակ եյապես լիովին համատեղելի յե կա-
պիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման մարվող կորագծի,
նրա թուլացման մասին յեղած տրոցկիստական առասպելների
հետ, վորովհետև այնտեղ, վորտեղ տեղի ունի ընդհանուր նե-
խում, չի կարող խոսք լինել անհավասարաչափ զարգացման ու-
ժեղացման, այդ զարգացման ընդհատվողականությանը դուրսդո-

ված թուխքածեություն մասին: Այս խմատով ստաղնացիայի «տեսություն» արժացողում ե հակահեղափոխական Տրոցկու ժխտողական դիրքը դեպի այն հատուկ տեղն ու վճռական նշանակությունը, վոր հենի կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքը իմպերիալիզմի ժամանակ:

Խիստ բնորոշ ե, թե ինչպիսի՞ կերպարանք ե ընդունում ստաղնացիայի տեսությունը պրոֆեկտորի տակ անհավասարաչափ զարգացման որենքը մոնոպոլիստական կապիտալիզմի ժամանակ, որինակ, Պրեոբրաժենսկու մոտ, այն Պրեոբրաժենսկու, վորը, ինչպես նշեցինք, համակենթյուն ունի ուղղելու Մարքսի «անհոգություն» այդ առնչությամբ: «Այսպիսի տեսական զարգացման ընդհանուր տեմպի դանդաղման պայմաններում,—գրում ե նա,—զարգացումը վորոշ կետերում ընդհանուր առմամբ կանգ ե առնում, կամ նույնիսկ նկատվում ե ռեգրեսս... ուրիշ յերկրներում առաջանում են այնպիսի հարաբերություններ, վորոնք մոտ են հասարակ վերարտադրության... յերրորդ կարգի յերկրներում տնտեսական զարգացման տեմպն ավելի արագ ե միջին-համաշխարհային տեմպից» («Закат», եջ 56): Ահա լեյտմոտիվը այն ամենի, ինչ նա կամենում ե ասել մեզ անհավասարաչափ զարգացման որենքի մասին:

Մինչդեռ, նա բնավ ել ժլատ չե ստաղնացիայի «տեսություն» չաղախով թխած իր դիագնոզներում: Պրեոբրաժենսկին գրում ե, վոր «վերելքի կոր գիծն ավելի ու ավելի թեքված ե դեպի հասարակ արտադրությունը» (նույն տեղում, եջ 85—86), վոր «տնտեսական աստիճանական զարգացումը կանգ ե առել» (եջ 96), հետո մոնոպոլիզմը վորակում ե վորպես «արտադրողական ուժերի զարգացումը խթանելու մշտական աղբյուր» ե այլն:

Յեթե աչքի առաջ ունենանք այս ընդհանրացնող պնդումները ժամանակակից կապիտալիզմի մասին, ապա պարզ ե դառնում, վոր վոչ մի տեղ չի մնում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքին, նույնիսկ իր այն անճոռնի տեսքով, ինչպես ներկայացված ե Պրեոբրաժենսկու մոտ: Յեվ հիշալի, ի՞նչ անհավասարաչափ զարգացում կարող ե լինել այնտեղ, վորտեղ չկա զարգացում, այլ կա միայն ընդհանուր անշարժու-

թյուն: Այս ուրեմն զարմանալի ի՞նչ կա, յերբ Պրեոբրաժենսկին, չմտածելով անգամ մի բառ ասել այս որենքի արտահայտություն ուժեղացման ե թուլեցածության մասին՝ իմպերիալիզմի ժամանակ, առանց քաշվելու յերգեր ե հորինում կապիտալիզմի ներդաշնակության մասին, վորը Պրեոբրաժենսկու դեպատմանով միայն կընդհատվի վոչ այլ կերպ, քան ավտոմատիկ յիլուզումի լողեկայով ե, հետևապես, ճիշտ կլինի ասել, վոր յերեք ել չի ընդհատվի: Ահա թե վորտեղ պետք ե փնտռել Պրեոբրաժենսկին անհավասարաչափ զարգացման որենքի իսկական ժխտումը:

Իզուր չե, վոր Լենինն իմպերիալիզմի ամենաբնորոշ գծերից մեկը համարելով նեխման տենդենցը, մատնանշելով, վոր այդ տենդենցն առանձին ճյուղերում ե յերկրներում վորոշ ժամանակաշրջանում սկսում ե գերակշռել, դրանից հետո ընդգծում ե հետևյալը. «Սխալ կլիներ կարծել,—գրում ե նա,—վոր նեխման այդ տենդենցը անհատ ե դարձնում կապիտալիզմի արագ աճը. առանձին շերտեր, առանձին յերկրներ իմպերիալիզմի շրջառանձին շերտեր, առանձին յերկրներ իմպերիալիզմի շրջառում ավելի կամ պակաս ուժով արտահայտում են կամ մեկը, կամ մյուսը այդ տենդենցներից: Կապիտալիզմն ընդհանուր առմամբ անչափ ավելի արագ ե աճում, քան առաջ, բայց այդ աճը վոչ միայն դառնում ե ընդհանրապես ավելի անհավասարաչափ, այլև այդ անհավասարաչափությունը արտահայտվում ե նույնպես կապիտալով ամենաուժեղ յերկրների մասնավորապես նեխման ասպարիզում (Անգլիա)» («Сочинения», հատ. 19, եջ 172):

Լենինի այս դիալեկտիկական հարցադրումը (ըստ վորի հիշված յերկու տենդենցները վոչ թե քարացած են, այլ գտնվում են շարժման մեջ, ինչպես առհասարակ բոլոր տենդենցները) վոչ մի տեղ չի թողնում նեխման մեխանիստական արսուլյուտացմանը ե նրանից հետևում ե վոչ թե անհավասարաչափ զարգացման վե-

րացումը, այլ ընդհատական, բրումը ե թուլեցումը: Սակայն, ամփոփելու համար մեր դատողությունները, վե-

րադառնանք այն կապին, վոր ունի հիմնական հակասության սրումը կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի

արտահայտութեան մօլեղին և թուիչքածե բնույթի հետ իմպերիալիզմի շրջանում:

Թեղիսներին ձևով մեր ասածներն այդ առթիվ կարելի չե ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ 1) Կապիտալիզմի հիմնական հասկացության ծայրահեղորեն սրվելը իմպերիալիզմի շրջանում. 2) Այդ սրումի մարմնավորվելը արտադրութեան չափազանց առաջ ընթացող հասարակական բնույթի մոնոպոլիստական ձևի մեջ. 3) Իմպերիալիզմի—կապիտալիզմի այդ վերնաշենքի—կողմից մրցակցութունն ու քառասոյնութունը չվերացնելը, այլ ընդհակառակը—ուժեղացնելը. 4) Մրցակցութեան յերկու հիմնական հակասական ձևերը, վորպես յերկու հասարակական տենդենցներ՝ արագ աճի և արագ նեխման արտահայտութուն, արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի տեխնիկական բազիսի հեղափոխականութեան ֆոնի վրա. 5) Այստեղից՝ անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացումը—նրա ընդհատվողական թուիչքածե բնույթը. 6) Իսկ կլիմա-եանցիան այս ամենի այն է, վոր անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացումը, նրա ընդհատվողական-թուիչքածե բնույթը պայմանավորված է արտադրութեան հասարակական բնույթի մենաշնորհային ձևով և, հետևապես, հենց իրեն, կապիտալիզմի հիմնական հակասութեան սրումով:

Ահա թե ինչու՞ հազար անգամ արդարացի չե ընկ. Ստալինը կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի իր հստակ և փայլուն բնորոշումով: «Այդ որենքը,—գրում է նա,—կայանում է նրանում, վոր առանձին ձեռնարկութունների, տրեստների, արդյունաբերութեան ճյուղերի և առանձին յերկրների զարգացումը տեղի չե ունենում անհավասարաչափ, վոչ թե սահմանված հերթի կարգով, վոչ այնպես, վոր մեկ տրեստ, արդյունաբերութեան մեկ ճյուղ կամ մեկ յերկիր բոլոր ժամանակ դեռ առաջից և մյուս յերկրները հաջորդաբար հետ մնան մեկը մյուսի հետևից, այլ քռիչքով, յերկրների մի մասի գաղափարն ընդհատումներով և մյուսների գաղափարն մեջ դեպի ստաց տեղի ունեցող քռիչքներով» (Ստալին, «Вопр. ленинизма», էջ՝ 83):

Այստեղ ավելորդ էի լինի առաջ բերել մի քանի տվյալներ մոնոպոլիստական կապիտալիզմի ժամանակ առանձին յերկրների անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացման, նրա ընդհատվողական-թուիչքածե բնույթի մասին:

Հայտնի չե, վոր պետք յեղան ամբողջ հարյուրամյակներ, վորպեսզի Հոլլանդիայի առաջատար դերն անցներ Անգլիային: Վերջինս հին կապիտալիզմի շրջանում նույնպես կարողացավ համեմատաբար յերկար պահպանել իր դիրքերը, վորպես «աշխարհի արհեստանոց»: Սակայն այդ ամենը՝ վաղ կապիտալիզմի և արդյունաբերական կապիտալիզմի ժամանակ:

Իսկ իմպերիալիզմի շրջանում ֆեկ-յերկու տասնամյակները լիովին բավական եյին, վորպեսզի առաջին պլան դուրս գային այնպիսի յերկրներ, ինչպիսիք են՝ ԱՄՆ-ը և Գերմանիան, թողնելով իրենց յետև Անգլիային: Հենց նախորդ դարի 70—80-ական թվականներից, վորոնք կլասիկ կապիտալիզմից մոնոպոլիստական կապիտալիզմին անցնելու բեկման կետը հանդիսացան, ԱՄՆ-ը և Գերմանիան իրենց մրցակցութեամբ սկսեցին սացան, ԱՄՆ-ը և Գերմանիան իրենց հիմքերը համաշխարհայնցել Անգլիայի մենաշնորհ դրութեան հիմքերը համաշխարհային շուկայում, այնպես վոր արդեն Նոյեմբեր 1883 թ. Բեռլինի «պղծած իր նամակում կարողացավ դրել այն հնարավորութեան մասին, վոր ձեռք բերին Ամերիկան և այլ արդյունաբերական մասին, վոր ձեռք բերին Ամերիկան և այլ արդյունաբերական յերկրներ՝ բացելու բավականաչափ լայն ճեղքվածք Անգլիայի մենաշնորհ դիրքի մեջ, ավելացնելով փակագծի մեջ, վոր այդ մենաշնորհ դիրքի հետ արդեն հեռու է, իսկ բամբակի համար՝ դեռ հեռու չե» (տես «Архив» 1/7, էջ՝ 235):

Այդպիսով, Անգլիան, վորը 19-րդ դարի սկզբից լայն կերպով գործադրում էր չոգին իր գործարաններում և այդ այն ժամանակ, յերբ մյուս յերկրներում չոգեմեքենաները դեռևս դործածութեան մեջ չէին մտած, Անգլիան, վորը կարողացավ այդ ժամանակներում ամբողջ աշխարհը հեղեղել իր արտադրանքներով, 19-րդ դարի վերջին այդպես հանկարծակի սկսեց կորցնել իր մենաշնորհ դիրքը: Նորագույն մեքենաների արտադրութեան շարժարկով ԱՄՆ-ն առաջ են անցնում Անգլիայից և նույնիսկ

մեծ քանակությամբ այդ մեքենաներից արտահանում են Անգլիա:

Այն մասին, վոր ԱՄՆ-ը բոլոր հիմնական դժերով պետք է անցնեյին Անգլիայից՝ նախատեսում եր դեռևս Նոյեմբեր.— «Այդպես, անողոք անհրաժեշտությունը,—գրում է նա,—վորի ուժով Ֆլամանդական մանուֆակտուրաները տեղափոխվեցին Հոլանդիա, իսկ հոլանդականը՝ Անգլիա, շուտով կտեղաշարժի համաշխարհային արդյունաբերության կենտրոնը դեպի Միացյալ Նահանգները: Իսկ զարթոնեցության այն սահմանափակ դաշտում, վորտեղ կմնա այն ժամանակ Անգլիան, նա կդառնի սարսափելի մրցակիցներ, հանձինս մի քանի կոնտինենտային ազգությունների» («Собр. Сочинения», հատոր 15-րդ, էջ 573): Յեվ ինչպես հայտնի չէ, Նոյեմբերի նախատեսությունն այդպիսի շեշտակի շրջադարձի մասին՝ լիովին իրականություն դարձավ իմպերիալիզմի շրջանում:

Այդ տեսակետից կարող է վորոշ հետաքրքրություն ներկայացնել հետևյալ աղյուսակը, վորը կազմված է Բերլինի Կոնկուրսային ինստիտուտի տնտեսագետների կողմից:

ԱՐՏԱԴՐԱՆԻ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԾԱՎԱԼԻ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՐԿՐԵՐԻ ԲՈՆՈՍՏԵՆՆԻ ԸՍՏ ԿԱՐԳԻ, 1860—1913 թ. թ

№	1860	1870	1880	1890	1900
1.	Մեծ Բրիտ.	Մեծ Բրիտ.	ԱՄՆ	ԱՄՆ	ԱՄՆ
2.	Ֆրանսիա	ԱՄՆ	Մեծ Բրիտ.	Մեծ Բրիտ.	Գերմանիա
3.	ԱՄՆ	Ֆրանսիա	Գերմանիա	Գերմանիա	Մեծ. Բրիտ.
4.	Գերմանիա	Գերմանիա	Ֆրանսիա	Ֆրանսիա	Ֆրանսիա

Ինչպես տեսնում ենք, սկսած այն շրջանից, յերբ անցում է տեղի ունենում դեպի իմպերիալիզմը՝ ԱՄՆ-ն արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի տեսակետից առաջ են անցնում Ֆրանսիայից, ապա՝ Մեծ Բրիտանիայից և անցյալ դարի 90-ական թվականներից սկսած զբաղվում են առաջին տեղը: Իսկ Գերմանիան, վորը դեռևս եր անցյալից, նույնպես անցնում է այն ավելի հին և առաջ-

նակարդ կապիտալիստական յերկրներից ու զբաղվում է ԱՄՆ-ից հետո յերկրորդ տեղը:

Բայց արտադրանքի ֆիզիկական ծավալը՝ վորպես ցուցանիշ, ի հարկե, դեռևս բավական չէ այս կամ այն չափով բավարար պատկերացում ստանալու համար զարգացման ընդհանուր ընթացքի վերաբերյալ:

Այդ պատճառով դիմենք այլ կարգի տվյալներին:

Յեթե վերցնելու լինենք այդ յերեք յերկրների արդյունաբերական արտադրության զարգացման տեմպը, մենք հետևյալ պատկերը կունենանք.

ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ %/0 - ՆԵՐՈՎ (1913 թ. = 100)

Տարիներ	Մեծ Բրիտանիա	Գերմանիա	ԱՄՆ
1870	48,8	17,5	7,7
1880	52,7	24,6	17,4
1890	61,9	40,3	38,5
1900	78,8	64,7	54,2
1910	85,1	88,6	89,0
1913	100,0	100,0	100,0

Այստեղ մենք պարզ տեսնում ենք, վոր Անգլիան անցյալ դարի 70-ական թվականներին յնդել է լիարյուն արդյունաբերական յերկիր, այն ժամանակ, յերբ Գերմանիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն արդյունաբերական զարգացման մակարդակի կողմից այնքան ելին նիհար, վոր նրանց վոշ մի դեպքում չէր կարելի ինդուստրիալ յերկիր համարել:

Տասը տարվա մեջ, սկսած 1870 թ. մինչև 1880 թ., Անգլիայի արդյունաբերական արտադրանքի աճը կազմեց 8,9%, այլ յերկրների ավելի, քան Գերմանիայում, վորը ավելց միայն 7,1% և մինքն՝ ավելի, քան Գերմանիայում, վորն ունեցավ 9,9%: Հետևյալ մի քիչ պակաս, քան ԱՄՆ-ը, վորն ունեցավ 9,9%: Հետևյալ տասնամյակում, սկսած 1870—1880 թ. թ. չատ ուժեղ կերպով բարձրացնում են իրենց արտադրանքի աճն ԱՄՆ-ը (21,1%) և Գերմանիան (15,7%) համեմատած Անգլիայի հետ (9,2%):

1890—1900 թ. թ. Անգլիան տվեց ավելի մեծ աճ, քան Գերմանիան և ԱՄՆ-ը, սակայն հաջորդ տասնամյակում՝ 1900—1910 թ.թ. ԱՄՆ-ը և Գերմանիան ուղղակի թռիչք կատարեցին (առաջինը տվեց 34,8%, իսկ յերկրորդը՝ 23,9% աճ), Անգլիայի հետ համեմատած (աճը ընդամենը՝ 6,3%) :

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, Վոր հենց իմպերիալիզմի դարաշրջանի շեմքին, փոխհարաբերությունը, թեկուզ նույնպես անհավասարաչափ՝ փոփոխվում է, այնպես Վոր, արդյունաբերության զարգացման մակարդակով արդեն առաջին տեղն են անցնում ԱՄՆ-ը և վրչ թե Անգլիան, Վորը հետ է մղվում յերրորդ տեղը՝ Գերմանիայից հետո :

Ավելի պարզ պատկերացնելու համար արդեն ամեն աճող յերկրներին՝ ԱՄՆ-ի և Գերմանիայի անհավասարաչափ զարգացումը, բնորոշ են հետևյալ թվական տվյալները : Գերմանիայի արդյունաբերական պրոդուկցիայի ամերիկականի համեմատությունը կազմում էր 1876 թ.—90%, 1900 թ. 48, 1913 թ.—40% :

Այնուհետև, յեթե վերցնելու լինենք այդ յերեք յերկրներին արտադրության միջոցների բաժնի աճն եքսպորտում, ստանում ենք հետևյալ աղյուսակը —

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԲԱԺԻՆ ԵՔՍՊՈՐՏՈՒՄ

(1880 թ. = 100-ի 1913 թ. նկատմամբ)

Մեծ Բրիտանիա	300
ԱՄՆ	2100
Գերմանիա	850

Այսպիսով, Անգլիայում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որևէքի ուժով 1913 թ. ստեղծվել էր արդեն այնպիսի փոխհարաբերություն արտադրական միջոցների եքսպորտում, Վոր Անգլիայի նախորդ դերից՝ Վորպես «աշխարհի արհեստանոցի»՝ Վորչինչ էր մնացել :

Կարելի յեր շատ աղյուսակներ և թվեր առաջ բերել, Վորոնք այս կամ այն չափով կարտացոլեն նույնն առանձին ճյուղերի վերաբերյալ, սակայն սահմանափակվում ենք միայն մի քանի իլյուստրացիաներով : Աժխի արդյունահանություն մեջ ԱՄՆ-ը դերթե դերոյից 19-րդ դարի սկզբին բարձրացան 63,8 միլիոն տոննի՝ 1890 թվականին. ապա 1900 թ. ունեյին 240,8 միլ.

տոնն, իսկ 1913 թ.՝ 508,1 միլիոն տոնն : Անգլիայում նույն ժամանակամիջոցներում մենք ունենք 10,1 միլ. տոնն, 147 միլ. տոնն, 225 միլ. տոնն և 287 միլ. տոնն : Գերմանիայում նույնպես դերթե դերո, ապա 46,2. 107,5. 187,1, իսկ սա նշանակում է, Վոր իմպերիալիզմի ժամանակ աժխի արդյունահանություն և, Վոր ՎՄՆ-ը Վորչնությունից դառնում են իսկական հսկա՝ Անգլիայի հետ համեմատած, իսկ Գերմանիան արտահայտում է Վորոչակի տենդենցներ՝ անցնելու Անգլիայից :

Յեթե վերցնելու լինենք յերկաթի արտադրությունը, մենք կունենանք հետևյալ պատկերը.—1871 թ. Գերմանիան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան միասին վերցրած արտադրեցին 1½ տոնը, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան միասին վերցրած արտադրեցին 1½ տոնը, ԱՄՆ և Գերմանիան թողնում են շատ յետև Անգլիային, իսկ Ֆրանսիան և Ռուսաստանն սկսում են հասնել նրան :

Ահա համադրատախանե աղյուսակ.

ՅԵՐԿԱԹԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1871 ԹՎԻՑ ՄԻՆՁԵՎ, 1914 Թ.

(Հազար տոններով)

Յերկրներ	1871	1880	1890	1900	1910	1914
Մեծ Բրիտանիա	16,557	18,315	14,002	14,253	15,470	18,105
Գերմանիա	4,368	7,289	7,698	12,793	23,455	20,505
Ռուսաստան	791	986	1,736	6,100	4,595	9,200
Ֆրանսիա	2,100	2,874	3,472	5,448	14,606	11,251
ԱՄՆ	3,440	7,234	16,293	28,003	57,800	40,350

Հին կապիտալիզմի զարգացման 20 տարիներին ընթացքում (1871—1890 թ.) Գերմանիան յերկաթի արտադրության մեջ աճ ունեցավ միայն յերկու անգամ, իսկ մոնոպոլիստական կապիտալիզմի շրջանում (1890—1910 թ.)՝ դերթե յերեք անգամ :

ԱՄՆ-ը 1871 թվին արտադրեցին հինգ անգամ ավելի պակաս յերկաթ, քան Անգլիան, իսկ 1914 թ. արդեն յերեք անգամ ավելի շատ Անգլիայից : Վերջինս, ինչպես ցույց է տալիս աղյուսակը, նույնիսկ աբսոլյուտ կերպով պակասեցրել է իր արտասակը, նույնիսկ աբսոլյուտ կերպով պակասեցրել է իր արտադրությունը իմպերիալիզմի շրջանում : Այստեղ մենք ունենք հենց մի մասնակի արտահայտություն այն բանի, թե ինչպես

անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացումն ու թուլեցածեւությունը զուգորդվում են ընդհատվողականության հետ, վորը չի կարող ավելի սուր և ցնցող կերպարանք չտալ անհավասարաչափ զարգացմանը:

Մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչպես արդյունաբերության և գյուղատնտեսության անհավասարաչափ զարգացումը իմպերիալիզմի ժամանակ չափազանց ուժեղանում է գյուղատնտեսության եւ ավելի մեծ չափով հետ մնալու իմաստով: Սրա մեջ, իհարկե, մեծ դեր է խաղում այն հանգամանքը, վոր հողային ռենտայի աճման տենդենցն ստանում է հատուկ մղում նրանով, վոր «բանկի մոնոպոլիան ձուլվում է հողային սեփականության մոնոպոլիայի հետ» (Լենին, հատոր 19-րդ, էջ՝ 115):

Բանկային մագնատների ճնշումը և կամայականությունը հողային ռենտայի մեծացման գծով, իր նշանակութեամբ արսուլյուտ չէ իհարկե, վորովհետեւ կապիտալիզմի այն որինաչափությունը, վորը վորոշում է հողային ռենտայի աճը՝ մնում է իր ուժի մեջ: Բայց մյուս կողմից կասկածից դուրս է, վոր հողատիրոջ համար անմատչելի սկանդալային շանտաժները բանկերի կողմից հողային սպեկուլյացիայի ասպարիզում՝ չեյին կարող չոթանդակել այդ աճին, յերբ ռենտայի ժամանակավոր բարձրացումը հաճախ հետադադրում պահպանվում է հողի դեմ մեջ: Իսկ արդյունաբերական կապիտալի հետ համաձայն խոշոր բանկերի ներգործության տնտեսական լծակները միանգամայն բավական են այդ տեսակետից:

Բայց պետք է նկատի ունենալ, վոր մոնոպոլիատի այդպիսի ճնշման հնարավորությունը գյուղատնտեսության վրա, ի միջի այլոց, բացատրվում է վոչ թե նրանով, վոր այստեղ հատուկ մոնոպոլիատական միավորություններն այնպես չեյին զարգանում, ինչպես արտադրության մեջ, այլ, վոր մետրոպոլիայի և առանձնապես գաղութների ցերեցան, ծեծկլած գյուղացիական մասսաները, վորոնք միանգամայն անդոր են բանկային ճնշման դեմ՝ չափազանց հարմար որբեկտներ են, վորպեսզի նրանց կաշին կարելի լինի քերթել Ֆինանսական կապիտալի պետական հարկային սեղմիչով և կորզել նրանցից բարձր տոկոսներ ու ամորտիզացիոն վճարումներ՝ պարտքերի համար: Քանի դեռ

այդ այդպես է, ապա ամենեւին եւ սպասելի չէ, վոր անդամ կապիտալիստական ամենահոշակված հողագործության մեջ՝ ԱՄՆ-ում մենք տեսնում ենք արդյունաբերությունից հետ մնալու ակներե ուժեղացում:

Այդ տեսակետից բավականին ցուցանչական է, որինակ, հետևյալ աղյուսակը:

ԲՈՒՈՐ ՏԵՍԱԿԻ ԾԱՌԺԻՋՆԵՐԻ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԱՃԸ
(1899 = 100)

	1909	1919	1923
Տնտեսության բոլոր ճյուղերն			
առանց հողագործության	196	319	439
հողագործություն	137	194	211

Յեթե կառուցվին կապիտալիզմի ժամանակ գյուղատնտեսության հետ մնալը բարդում է «բնական պատճառները» վրա, ապա նա այդ անում է նրա համար, վորպեսզի ի հակակշիռ բոլոր փաստերի, քողարկելով արդյունաբերության և գյուղատնտեսության անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացումը, բացահայտ հայտարարի, թե հնարավոր է կապիտալիզմի ժամանակ վերացնել գյուղի ու քաղաքի հակասությունը:

IX

Իմպերիալիզմի շրջանում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման վերե բերված թուլեցիկ, բայց պերճախոս իլյուստրացիաներից հետո հարց է ծագում՝ ինչո՞վ եր հակահեղափոխական տրոցկիզմը ցանկանում հիմնավորել իր տրամադծորեն հակառակ տեսակետը, վորն է նրա գլխավոր պատճառաբանությունը:

Վորչափ եւ այդ տարրերնակ թվա, Տրոցկին նիվելիրովկայի (հավասարեցման) տենդենցով, — վորն ընկ. Ստալինի բնորոշմամբ հանդիսանում է զարգացման անհավասարաչափության ուժեղացման «Փոնը և բաղան», «պայմանը», — ձգտում եր ապափեղացման «Փոնը և բաղան»: Յեթե իմպերիալիզմի ժամանակ այդ ցուցել նրա թուլանալը: Յեթե իմպերիալիզմի ժամանակ այդ տենդենցը մեծանում է (իսկ դա անկասկած է), ապա ըստ Տրոցկու դա նշանակում է անհավասարաչափ զարգացման թուլացում: Իմաստակ Տրոցկու համար հասարակ բան է հավասարության

նչան դնել յերկրներն՝ տվյալ մոմենտին ունեցած զարգացման մակարդակի և նրանց անհավասարաչափ զարգացման միջև և ապա հիանալ իր այդ անհեթեթուության վրա։ Նա այդպիսով մեկ հարցը փոխարինում է մյուսով, անհավասարաչափ զարգացման հարցը՝ մակարդակի հարցով, չկամենալով հասկանալ, Վոր «նիվելիրովկայն» տեղեկացի մեծանալը բնավ էլ չի հակասում անհավասարաչափ զարգացման ուժեղացմանը, սրմանը և թռիչքավորությանը։ «Հենց այն պատճառով, — բարբառում է Տրոցկին, — Վոր Ֆինանսական կապիտալն ամենադյուրաշարժ և ճկուն ձևն է կապիտալի, հենց այդ պատճառով իմպերիալիզմը զարգացնում է ավելի «հավասարեցնող» տեղեկացներ, քան նախաֆինանսական կապիտալը» (Стен. отчет 15-ой партконференции, т. 9՝ 524) :

յերկրներէ համար հնարավորություն է ստեղծվում առաջ անցնել այդ յերկրներէց և դուրս մղել նրանց շուկաներից»։ («Пути мировой революции», 4. II, էջ՝ 318)։

կամուտին 7 անգամ: ԱՄՆ-ը պատերազմից հետո անցան Անդլիայից այս «քառակուսի աստիճանի պարապլիտիզմը» (Լե- նին) ասպարիզում և, որինակ, 1929 թ. ստացան այդ կարգի յե- կամուտ մինչև 1-186 միլիոն դոլլար, վորը համեմատած 1922 թ. հետ, աճ է տալիս 133%, այն ժամանակ, յերբ ժողովրդական յեկամտի ընդհանուր աճը կազմում էր ընդամենը 40%:

Ֆինանսական կապիտալը Հնդկաստանի, Չինաստանի և բո- լոր գաղութների ու կիսագաղութների աշխատավորների արյուն- քրտինքը չահի յե վերածում, աճեցնում է իր յեկամուտն այդ աշխատավորների գիշատիչ կեղեքման, անլուր տառապանքի, սո- վահարության հիմքի վրա: Ֆինանսական կապիտալը գաղութ- ների ու կիսագաղութների աշխատավորների տանջալից մահվան հաշվին է հղվանում: Ճապոնական Ֆինանսական կապիտալը հրով և թրով հարթեց իր ավելի հարսուտն ներխուժման ճանապարհը Մանջուրիայում: Այդ ներխուժմամբ ուժեղացած մակարդակի հավասարեցման տենդենցը ուղղակի արհավիրք է Մանջուրիայի ժողովրդի համար, վորովհետև նրա ղեկների վրա յեն բարձ- րանում նորակառույցները, նրա գիակների վրայով են անցնում նոր յերկաթուղիները:

Սակայն, այն պայմաններում, յերբ վորպես իմպերիալիզմի հիմնական հատկանիշներից մեկը հանդես է գալիս աշխարհի տե- րիտորիալ բաժանման վերջացած լինելը, թեկուզ և նոր կապի- տալի եքսպորտի և նրանից համապատասխան յեկամուտ ապա- հովելու շուրջը չի կարող չբորբոքվել շահերի սուր բաղխում ան- հավասարաչափ դարգացող իմպերիալիստական յերկրների միջև:

Յեւ ահա, յերբ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, վորոնք անհավասարաչափ դարգացման ուժեղացման և թռիչքաձևության հիման վրա այնպես արագ առաջ անցան Անդլիայից, մեծացնում են իրենց ինվենստիցիաները, ապա այդ, իհարկե, կատարվում է ի հաշիվ Անդլիայի, այսինքն՝ ի հաշիվ այն բանի, վոր նրանք իրենց տնտեսական հզորության շնորհիվ թափանցում են Անդ- լիայի գաղութային մոնոպոլիայի խորքերը:

Գաղտնիք չէ, վոր որինակ՝ անդլիական դոմինիոնում՝ Կա- նադայում, ամերիկյան կապիտալ ներդրումները դեռ վաղուց ի վեր մի քանի անգամ գերազանցում են անդլիականին: Յեթե

Կանադան մյուս դոմինիոններից ավելի ակտիվ է բրիտանա- կան կայսրությունից անջատվելու տենդենցների մեջ, սրանում իհարկե, Միացյալ Նահանգների մատը խառն է, վորոնք իրենց տնտեսական ազդեցությամբ ներգործում են Կանադայի վրա և մղում դեպի անջատում:

Իզուր չէ, վոր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում առաջ յեկավ Մոնրոյի տեսության նոր վարիանտ, վորի համաձայն Ամերիկան արդեն վոչ թե ընդհանրապես ամերիկացիների համար է, այլ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների:

Անդլիան, իհարկե, չէր կարող անտարբեր նայել ԱՄՆ-ի ալդալիսի ախորժակների վրա, առանձնապես, յեթե նկատի ու- նենանք, վոր նրանք իրականության մեջ չեն սահմանափակվում լոկ կապիտալի եքսպորտի չրջանակներով, այլ վերաբերում են նույնպես ապրանքների վաճառահանման և հումուլթի հայթ- հայթման: «Վորչափ բարձր է կապիտալիզմի դարգացումը, — գրում է Լենինը, — վորչափ ուժեղ է զգացվում հումուլթի պա- կասությունը, վորչափ ավելի սուր է մրցակցությունը և հու- մուլթի աղբյուրների հետևից ընկնելն ամբողջ աշխարհում, այն- քան կատաղի յե դառնում պայքարը գաղութներ ձեռք բերելու համար»: Իսկ հայտնի յե, վոր, որինակ, ԱՄՆ-ի նաթի պա- չարը սպառնում է վերջանալ: Այդ պատճառով ևլ Մոնրոյի «ա- ուսձգական» տեսությունը ուղած մոմենտին կարելի յե բացատրել՝ որինակ՝ Հեռավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի ունենալիք բացառիկ ազ- դեցության իմաստով, թեկուզ ճապոնիան այդ առթիվ հորինել արդեն իր սեփական «մոնրոիզմը», այն է՝ Ասիան ճապոնացի- ների համար: Իսկ մի՞թե ալդալիսի ձգտումների հնարավորու- թյունը յերբեմնի հետամնաց ճապոնիայի կողմից՝ իր հերթին ցուցանիչ չէ, վոր կապիտալիզմի անհավասարաչափ դարգացումն իմպերիալիզմի չրջանում աննախընթաց կերպով ուժեղացել և սրվել է:

Բայց միայն բուն ճանապարհով, պատերազմի հրդեհի մեջ կարող են ստուգման յենթարկվել ալդալիսի հակադիր տեսու- թյունները և պրետենդիաները: Մա ակներև կերպով ցույց տվեց առաջին իմպերիալիստական պատերազմը: Հակառակ այդ պատե- րազմի բնույթի և էյության մասին յեղած կաուցկիական փարե-

սեցիական դատարկաբանութիւններէ, դա իմպերիալիստական պատերազմ եր, վորն առաջացել եր դարգացման անհավասարա-
չափութեան ուժեղացման և թուիչքաձեւութեան հետեանքով մոնո-
պոլիստական կապիտալիզմի ժամանակ:

Գերմանիան յերկու տասնամյակի ընթացքում առաջ անցնե-
լով Անգլիայից, տեղ և փնտռում իր համար արեգակի տակ. նա
ասպարեզ յեկավ աշխարհ ուշ, յերբ Անգլիան արդեն նվաճել եր
յերկրագնդի ամենահամեղ պատառները:

Գերմանիան ձգտում եր աշխարհի վերաբաժանման. Անգլիան
և ուրիշ չահագործված իմպերիալիստական պետութիւնները
յերբեք չեյին ցանկանում թուլլ տալ, վոր իրագործվեն Գերմա-
նիայի այդ ձգտումները: Ինչո՞վ կարելի յե լուրջ «վիճել» այդ-
պիսի փափուկ խնդիրների մասին, յեթե վոչ զենքով:

Գերմանիան կամենում եր եքսպանսիա առաջին հերթին ի
հաշիվ Անգլիայի և Ֆրանսիայի: Անգլիան կամենում եր հաշիվ
տեսնել Գերմանիայի հետ, վորպեսզի կարողանա ազատել իր
ձեռքերը յեւրոպական կոնտինենտից և կենտրոնացնել իր ամ-
բողջ ուժը գլխավոր հակառակորդի՝ Ամերիկայի Միացյալ Նա-
հանգների դեմ. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ցանկանում
եյին, վորպեսզի յեւրոպական «բարեկամները» կոփամարտի մեջ
ուժաթափ լինեն, և Միացյալ Նահանգները խառնվեցին պատե-
րազմի միայն այն ժամանակ, յերբ սպառնալիք ստեղծվեց, վոր
կարող ե հաղթանակել ավելի կենսունակ գերմանական իմպերիա-
լիզմը: Ռուսաստանը ցանկանում եր իր թաթը դնել Գալիցիայի
և Կոստանդնուպոլսի վրա, իսկ Ֆրանսիան կամենում եր վրեժ-
խնդիր լինել 1871 թ. պարտութեան համար և հետ խլել Ելզաս-
Լոտարինգիան և այլն, և այլն: Ահա վորպիսի՝ քաղաքականու-
թեան շարունակութիւնն և կազմում համաշխարհային պատե-
րազմը:

X

Մեր բոլոր ասածները ցույց են տալիս, վոր կապիտալիզմի
դարգացման անհավասարաչափութեան ուժեղացման և ընդհատ-
վողական-թուիչքաձեւ բնութիւն չնորհիվ անհնար ե դառնում հին

կապիտալիզմի դարաշրջանի դարգացման համեմատաբար հան-
գիստ և անդորր ընթացքը: Այդ տեսակետից կամ ընդհակառա-
կը՝ կատաստրոֆներն ու կոնֆլիկտներն են բնորոշում մոնոպո-
լիստական կապիտալիզմի դարաշրջանը: Կապիտալիզմի անհաշ-
կասութիւնները հանգուցն աշխարհ և խճճվում, վոր
տեղի հակասութիւնները հանգուցն աշխարհական զինված ընդհարում-
ները, իմպերիալիստական պատերազմները:

Իմպերիալիստական շղթայի ողակները չեն կարող չթուլա-
նալ այդ պատերազմներով, սակայն նրանք թուլանում են նույն-
պես անհավասարաչափ, նրանցից մի քանիսը դառնում են ա-
ռանձնապես խոցելի պրոլետարական հեղափոխութեան գրոհի
համար, այդ գրոհի հաղթական յեւթի համար: Այստեղ հարցը
միայն չահագործողների իշխանութեան տապալմանը չի վերա-
բերում, այլ ավելի խոր և դրված: Չե վոր, ինչպես ասացինք,
ամբողջ իմպերիալիստական շղթան թուլանում ե պատերազմի
չնորհիվ: Մյուս կողմից այդ շղթան կրծող հակասութիւններին
իմպերիալիստական պատերազմը յերբեք չի կարող լուծում տալ,
այլ ընդհակառակը, վերջին հաշիվով ավելի յե ուժեղացնում և
սրում: Այստեղից ել առաջ ե գալիս պրոլետարական հեղափո-
խութեան յերկրի համար յերկարատե դադարի հնարավորու-
թիւն:

Յեւ այդ հասկանալի յե, թե ինչո՞ւ: Իմպերիալիստները,
ընդհանրապես կապիտալիզմի սրվող հակասութիւնների առաջ
չձաճ, պատերազմական ավարի բաժանման շուրջը յերկ-
պառակութեան մեջ, մասսաների բուռն հեղափոխականացման և
անմիջական հեղափոխական պոռթկման կամ դրա շարու-
նակական սպառնալիքի առաջ, ի վիճակի չեն աշխարհ միացյալ
և կենտրոնացած ուժերով հարձակվել պրոլետարական հեղափո-
խութեան յերկրի վրա, վորպեսզի նրանց ինտերվենցիոն բոլոր
փորձերը ջարդ ու փշուր չլինեն:

Յեւ ահա, պրոլետարական հեղափոխութեան յերկրը ճիշտ
մանյովրելով իմպերիալիստական բանակում սրված հակասու-
թիւնների նկատմամբ, կարող ե տպահովել իր համար յերկա-
րատե դադարի ժամանակաշրջան, վորպեսզի վերջնականապես
վերացնի իր մոտ կապիտալիստական տարրերը և հաղթականո-
րեն կառուցի սոցիալիզմը:

Ահա թե ինչից էլ յին յենում լենինը և Ստալինը առանձին յերկրներում, և նույնիսկ մի առանձին յերկրում սոցիալիզմի հաղթանակի վերաբերյալ իրենց տեսութայն մեջ:

«Չարգացման անհավասարաչափության որենքն իմպերիալիզմի դարաշրջանում, —ասում է ընկ. Ստալինը, — նշանակում է յերկրների մի մասի թուլեցածն զարգացում՝ մյուսների համեմատությամբ, յերկրների մի մասի կողմից մյուսներին դուրս մղելը համաշխարհային շուկայից, արդեն քաժանված աշխարհի պարբերական վերաբաժանումը, ռազմական ընդհարումների և կատաստրոֆների միջոցով, կոնֆլիկտների խորացում և սրում իմպերիալիզմի լազերում, համաշխարհային կապիտալիզմի ճակատի թուլացում, առանձին յերկրների պրոլետարները կողմից այդ ճակատը ճեղքելու հնարավորություն, սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորություն առանձին յերկրներում» («Пути мир. револю.», հատոր 2-րդ, էջ՝ 318):

Այդպիսով, կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացումը հանդիսանալով կապիտալիզմի հակասությունների և առաջին հերթին նրա հիմնական հակասության արտահայտություն, իր հերթին այնպես է սրում այդ հակասությունները, վոր պատմականորեն անհրաժեշտ և միանգամայն հնարավոր է դարձնում սոցիալիզմի հաղթանակն առանձին յերկրներում, կամ մի յերկրում: Լենինը և Ստալինը հենց հայտաբերելով կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի վորակային նոր հատկանիշներն իմպերիալիզմի դարաշրջանում, այդ հիման վրա մշակեցին մի յերկրում սոցիալիզմի հաղթական կառուցման ամրակուտ տեսությունը:

Կառուցվելները և տրոցկիներն անդիտանում են և ժխտում կապիտալիզմի զարգացման անհավասարաչափության որենքը և նրա վորակապես նոր բնույթը մոնոպոլիստական կապիտալիզմի չըրջանում, վորովհետև նրանք այլապես պետք է ստիպված լինեյին ընդունելու արդեն մի անգամ հաղթական սոցիալիզմի յերկրում ԽՍՀՄ-ի միջոցով ստուգված փաստը, թե՛ հնարավոր է սոցիալիզմի հաղթանակը մի յերկրում: Այլ կերպ նրանք պետք է ստիպված լինեյին հրաժարվել ուլտրա-իմպերիալիզմի այդպիսի անհեթեթություններ հորինելուց, այսինքն՝ հրաժարվել այն բա-

նից, վորից նրանք յերբեք չեն հրաժարվի՝ վորպես իսկական տպուղեպաներ:

Յեվ, իսկապես, ինչի՞ վրա յե հենվում Կառուցվու ուլտրա-իմպերիալիզմի տեսությունը, յեթե վոչ կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման որենքի և իմպերիալիզմի ժամանակ այդ որենքի վճռական նշանակությունն անտեսելու ու ժխտելու վրա: Ըստ Կառուցվու՝ իմպերիալիստական պատերազմները բոլորովին ել անհրաժեշտ և անխուսափելի չեն մոնոպոլիստական կապիտալիզմի դարաշրջանում, այլ մի ժամանակավոր մոլորություն, մի պատահական դեղդաղ, վորին իբր թե պետք է հաջորդի ուլտրա-իմպերիալիզմի անխուսափ, իսողաղ և անարյուն զարգացման դարաշրջանը:

Կառուցվու այս դառացանքները մինչև վերջը մերկացված և ջախջախված են Լենինի կողմից և այստեղ այդ ամենին անդրադառնալն ու նրանց վրա ծանրանալը մեր ընդգրկած խնդրի չըրջանակից դուրս է:

Բավական է ասել, վոր Կառուցվին սկզբից ի վեր, իմպերիալիզմի իր գնահատության մեջ կանգնելով ապուղեպան դիրքում և միայն ավելի քողարկված կերպով քարոզելով ուլտրա-իմպերիալիզմ, արդեն 1915 թ. «Neue Zeit»-ում դրած հոգեվածում հանդես յեկավ վորպես այդ հակահեղափոխական «տեսություն» անվերապա յերկրպագուն և տվեց այդ տեսության սեփական վարիանտը: Նա այստեղ խոսում է ժամանակակից իմպերիալիստական քաղաքականությունը «նոր, ուլտրա-իմպերիալիստական քաղաքականությունը արտամղելու հնարավորության մասին, վորով աղգային Ֆինանսական կապիտալների միմյանց դեմ մղած պայքարին կիտիսարինի աշխարհի ընդհանուր շահագործումը միջազգայնորեն միացած Ֆինանսական կապիտալի կողմից»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Կառուցվին իսկի ել չի քաշվում համաշխարհային պատերազմի սպանդում հոշոտվող պրոլետարական և աշխատավորական մասսաներին ուլտրա-իմպերիալիզմի քնաբեր անուրջներով թմբեցնելուց:

Ապա նույն այդ կարգով Կառուցվին իր հետագա աշխատություններում շարունակում է «ուլտրա-իմպերիալիզմին» ձոներ

նվիրել, ճգնել դանադան հաշիվները կատարումով լուրջ կերպաբանք տալ իր իմաստակություններին և այդ կապակցությամբ հրապարակ նետել իր տխրահռչակ լողունդը՝ «Յուրաքանչյուր հեռատես կապիտալիստ պետք է այսօր լի ընկերներին կոչ անի՝ կապիտալիստներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք» («Имперализм», էջ՝ 18) :

Բայց Կառլեկին հենց դրա համար էլ բուրժուազիայի խրատվիլակն է, վորպեսզի ամբողջ իրականությունը, բոլոր փաստերի դեմ անդադրում շարունակի պաշտպանել ուլտրա-իմպերիալիզմի տեսությունը: Նա մարքսիզմի դեմ գրած թունալից իր պասկվիլում՝ «Պատմության մատերիալիստական հասկացողությունը» գրքում գրում է. «Հնարավոր է նույնպես, վոր Ֆինանսական կապիտալը համաշխարհային պատերազմի փորձից հետո շահագործման մարզերի ընդարձակման այդպիսի մեթոդները վտանգավոր համարի, վորովհետև շահույթ մեծացնելու այդպիսի ձգտման ժամանակ վտանգի յե յենթարկվում ամբողջ կապիտալը և թերևս ավելի ձեռնտու լինի անցնելու ուլտրա-իմպերիալիզմին, այսինքն՝ բոլոր յերկրների Ֆինանսական կապիտալի միջազգային կարտելացման» (Матер. поним. истории, էջ՝ 140) :

Այդպիսով, Կառլեկին միալար յերգում է իր տերտերական մեղեդին՝ ուլտրա-իմպերիալիզմի դարաշրջանի հնարավորություն մասին: Բուրժուազիայի ստորաքարշ ծառան չխնայելով իր ուժերը՝ ձգտում է զինաթափ անել համաշխարհային պրոլետարիատին նոր համաշխարհային պատերազմի շարունակ աճող սպառնալիքի հանդեպ:

Զանազան ձևերով ուլտրա-իմպերիալիզմի մասին ողային ամբողջներ են կառուցել Հիլֆերդինգը, Ռենները և սոցիալ-Փաշիզմի մյուս տեսաբաններն ու պարագլուխները, անշուշտ, այդ նույն նպատակով, բանվոր դատակարգին պատրաստվող նոր համաշխարհային սպանդի առաջ անակնկալի բերելու համար:

Կապիտալիզմի անհավասարաչափ դարգացման որենքը կատարում է և չի կարող չկատարել իր դերը, ասպարեզ են յելնում պատերազմ չնոդ ու վորոճացող Հիտլերները, ասպարեզ են յելնում Կառլեկու և ընկ, ուլտրա-իմպերիալիստական մեղեդիները տակ և նրանց աջակցությամբ: Չե՞ վոր սոցիալ-Փաշիզմը

իր բռնած ամբողջ դիրքով ու դործունեությամբ ճանապարհ հարթեց Հիտլերին:

Համաշխարհային պատերազմից հետո շարունակվող զարգացման անհավասարաչափության մասին պատկերացում կարելի չէ կազմել թեկուզ 4 խոշորագույն իմպերիալիստական պետությունների տեղը բնորոշող հետևյալ աղյուսակից:

ԱՌԱՆՁԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏԵՂԸ
(Արդյունաբերության արտադրանքի մեջ ունեցած իրենց կշռով)

Տ Ե Ղ.	1913	1919/1920	1925/1929
1-ր	ԱՄՆ	ԱՄՆ	ԱՄՆ
2-րդ	Գերմանիա	Մ. Բրիտանիա	Գերմանիա
3-րդ	Մ. Բրիտանիա	Գերմանիա	Մ. Բրիտանիա
4-րդ	Ֆրանսիա	Ֆրանսիա	Ֆրանսիա

Համաշխարհային տնտեսական կրիզիսը, ճիշտ է, ավելի շատ խոցեց ԱՄՆ-ին և Գերմանիային, սակայն բնավ չի կարելի ասել, վոր նա այս յերկրների դարգացման մեջ նոր տենդենց մտցրեց: Նման պայմաններում, իհարկե, լիակատար ուժի մեջ է մնում անգլո-ամերիկյան հակամարտությունը, վորը Կոմիտեների ծրագրով բնութագրված է վորպես իմպերիալիստական պետությունների միջև յեղած հիմնական հակամարտություն: Կապիթալիզմի անհավասարաչափ դարգացման որենքի կամքով Անտալիզմի անհավասարաչափ դարգացման միջոցով յերկար ժամանակ տանտին չհաջողվեց պատերազմի միջոցով յերկար ժամանակ հետ մղել իմպերիալիստական Գերմանիային: Վերջինս այժմ արդեն, հանձինս իր Փաշիստական պարագլուխների, մտմտում է եքսպանսիայի յերկրորդ փորձը կատարել պատերազմի միջոցով և նույնիսկ լիակատար յեղք է տալիս Ռոզենբերգի ինելազար Փանատզիաներին:

Դրան ավելացրեք անգլո-Ֆրանսիական, ամերիկա-ճապոնական, Ֆրանս-իտալական և այլ հակամարտությունները, վորոնք Փաշիստական Գերմանիայի սպառնալիքի առաջ կարող են այս կամ այն կերպարանքն ու չափն ընդունել, բայց վերանալ՝ յերբեք: ԽՍՀՄ-ն կիրառելով խաղաղության անչեղ ու հետևողական բեք: ԽՍՀՄ-ն կիրառելով խաղաղության գործում ներգրավելով այն քաղաքականություն, խաղաղության գործում ներգրավելով այն

կապիտալիստական յերկրներին, վորոնք տվյալ ետապում չափա-
գրգռված չեն խաղաղության խախտմամբ, վոչ մի ջանք չի խնա-
յում առժամապես հեռացնել համաշխարհային նոր պատերազմի
դառն բաժակն աշխատավոր մարդկությունից: Սակայն, կասկած
չի կարող լինել այն մասին, վոր քանի դեռ գոյություն ունեն կա-
պիտալիզմը և նրա անհավասարաչափ զարգացման որևէքը, հա-
վիտենական խաղաղության հնարավորության մասին կարող են
ցնդարանել միայն կառուցիկների, տրոցկիկների նման կապիտալիզ-
մի ապոլոգետները:

XI

Տրոցկին և Զինովյեվը, ինչպես տեսանք, կապիտալիզմի ան-
հավասարաչափ զարգացման որևէքի մարքս-լենինյան մեկնաբա-
նության դեմ իրենց ատամներն եյին կրճտեցնում: Սակայն ով
չի ընդունում այդ որևէքն իր ամբողջ վճռական նշանակությամբ,
նա ուլտրա-իմպերիալիզմի ջատագով լինելու հարցում հետ
պետք է ժխտի դրա հետ սերտորեն կապված, ամենին՝ դրանով
պայմանավորված սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորությունը
մի յերկրում: Յեվ այդպես ել վարվում է հակահեղափոխական
Տրոցկին: Ի՞նչ է ներկայացնում իրենից Տրոցկու՝ «Յեվրոպայի
Միացյալ Նահանգներ—առանց միապետության, մշտական զորքի
և դադանի դիպլոմատիայի» լոգունքը (տես «Война и револю.»
հատոր 2-րդ, էջ՝ 501), յեթե վոչ՝ ուլտրա-իմպերիալիզմի տե-
սության մի վարիանտ: Չե՞ վոր դրանով նա ընդունում է, վոր
հնարավոր է Յեվրոպայի իմպերիալիստական գեղատիչների խա-
ղաղ համակցությունն առանց զորքի և դադանի դիպլոմատիա-
յի: Այդպիսի մի դրույթից ինչո՞ւ չի կարելի հետևել ընդ-
հանրապես ամբողջ աշխարհի միացյալ Նահանգների հնարավոր-
ություն, ասել է թե՛ ամբողջացրած ուլտրա-իմպերիալիզմ:

Հայտնի չէ, թե ինչպես տակավին ենգելալ ծաղրում եր Յեվ-
րոպայի միացյալ Նահանգների գաղափարը, վորպես հենց բուր-
ժուական հակահեղափոխական գաղափար: Նա Բեքելին ուղղած
իր նամակի մեջ ընդգծելով, վոր պատերազմի ժամանակ սրբ-
լիտարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքից հրաժարվելը կոր-

ծանարար կլինի Գերմանիայի բանվորական շարժման համար,
գրում եր. «Ել ի՞նչ է մնում բանվորական շարժման ինտերնա-
ցիոնալիզմից: Միայն թույլ հույս՝ նույնիսկ վոչ թե յեվրոպա-
կան բանվորների գործակցության վրա՝ իրենց ալատադրության
համար մղվող պայքարում, վոչ, այլ «Ժողովուրդների միջադ-
գային յեղբայրության» ապագայի վրա, խաղաղության լիզայի
պարոն բուրժուաների՝ «Յեվրոպայի միացյալ Նահանգների վրա»
(Архив Т 1/6, էջ՝ 80):

Հայտնի չէ, թե ինչպես Լենինը, յեղնելով իմպերիալիզմի
չըջանում կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման ուժեղացու-
մից և սրումից, վորի վրա մենք կանգ առանք վերևում, գըտ-
նում եր, վոր այդպիսի լոգունքը կլինի «կամ անհնար կամ ու-
սկիցիոն», իսկ ուսկիցիոն՝ այն պատճառով, վոր դա ըստ եյու-
թյան կարգադրծեր տվյալ իմպերիալիստական պետությունների
դաշինքը կամ մի այլ իմպերիալիստական յերկրի ու խմբի դեմ
և կամ պրոլետարական հեղափոխության ճակատի և նրա ու-
գերվի՝ ազգային հեղափոխական պատերազմների դեմ:

Ուլտրա-իմպերիալիզմի տեսության տրոցկիստական մի այլ
որինակ հանդիսանում այն «ուսանան», վոր ուղղված է
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հասցեյին և նրա իբր
թե բացառիկությանը: Ամերիկյան կապիտալը, գրում է Տրոց-
կին, — այժմ իշխում, հրամայում է քաղաքացիներին: Նա
պատրաստվում է ճիշտ նույնպես հրամայել յեվրոպական բան-
կերին և տրեստներին՝ յեվրոպական բուրժուազիային իր ամբող-
ջությամբ... Նա գնում է դեպի այդ: Նա կկտրտի շուկայի մա-
սերը, նա կնորմավորի յեվրոպական Ֆինանսիստների և յեվրո-
պական արդյունաբերողների գործունեյությունը... Նա կամե-
նում է կապիտալիստական Յեվրոպային նստեցնել մթերաբաժնի
(пак) վրա» («Европа и Америка», էջ՝ 21): Սա միակ բնորոշ
տեղը չէ. ամբողջ գիրքն է լցված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ-
ների փառաբանությամբ, վորպես «Յեվրոպայի տնորեն», «ամ-
բողջ աշխարհի և նրա բախտի տեր»:

Բայց ինչո՞վ է վատ ուլտրա-իմպերիալիզմը «քեռի Սամի»
թևի տակ, վորն այնպիսի հիացմունք է ներշնչել Տրոցկուն: Յեվ
յեթե նա փորձում է հրաժարվել ամերիկյան ունեեգատ Լուստոնի

Համբուսյրից, ապա դա ուղղակի կեղծավորութիւնն և յերկրեւս-
նիութիւնն է, վորովհետեւ նույնիսկ Լուստոնը Համենայն դեպս
այդպէս բացահայտ և այդքան ցինիկ չի փառաբանել ԱՄՆ-ի բա-
ցառիկութիւնը: Մի՞թե արժե յերկար խոսել այն մասին, թե ինչ-
պէս յուրաքանչյուր ուր կապիտալիստական իրականութիւնը տա-
լիս է նորանոր փաստեր, վոր ուլտրա-իմպերիալիզմի այդպիսի
կառուցվածքը ևս պարզապէս խաղաքարտից պատրաստված
տնակ է: Յետեւ «ամբողջ աշխարհի տերն» ապտակ և ստանու՞
ձապոնիայից Հեռավոր Արևելքում և առաջժմ փաստորեն լուծ է,
չի համարձակվում մճռական քայլերի ձեռնարկել, ապա Թեկուդ
հենց այդ միակ փաստն ասում է, վոր քեռի Սամի ուլտրա-իմ-
պերիալիզմը միայն Տրոցկու միբաժն է: Իսկ միակ իրականն այդ
տեսակետից իմպերիալիզմի ժամանակ կապիտալիզմի տնտեսա-
կան և քաղաքական դարգացման անհալստարաչափության ուժե-
ղացումն ու սրումն է, այդ անհալստարաչափ դարգացման ընդ-
հատյողական, թուլչքածն և մոլեղին բնույթը:

Մենք կանդ չենք առնի այստեղ ուլտրա-խմպերիալիզմի տե-
սության մի այլ որինակի վրա, վոր հրամցրեց ընկ. Բուխարինը.
դա հանրահայտ է: Յեւ իսկապես, ի՞նչ բան է նրա «կադ-
մակերսված կապիտալիզմի» տեսությունը, յեթե վաչ ուլտրա-
խմպերիալիզմի հնարավորության ճանաչում, միայն թե վաչ հե-
տեոդական ձևով: Չե՞ վրբ առանձին յերկրների ներսում «կադ-
մակերսված կապիտալիզմին» տրամաբանորեն չի կարող չհետևել
«կադմակերսված կապիտալիզմ» համաշխարհային մասշտաբով,
վորքան ել դրա մասին սլարտադիր չհամարեր բարձրաձայն խո-
սել ընկ. Բուխարինը:

Իգուր չէր, մոր Լենինն անողորմ կերպով քննադատում էր Բուխարին ին «խմպերիալիտատական եկոնոմիզմի» համար, զուտ խմպերիալիզմի համաշխարհային տրեստի արատարակցիայով տար-
ախաժ լինելու համար: Զուտ խմպերիալիզմի համաշխարհային տրեստի ալիք արատարակցիան չի կարող հիմք ունենալ, անհնար է՝
հենց խմպերիալիզմի շրջանում կապիտալիզմի զարգացման անհա-
մասարաչափությունը որենքի ներդրածությունը ուժեղացումով:

Պատահական չէ, Վոր Ընկ. Բուխարինն անհոգություն էր
Հանդես բերում անհավասարաչափ զարգացման որոնքի վերու-

ծուծ թյան նկատմամբ: Որինակ, նա հակահեղափոխական որոց-
կիզմի և Վրնովյեվականության իր քննադատության մեջ յեկա-
կեստ չգարձրեց իր ժամանակին հենց Տրոցկու և Զինովյեվի ու
քնկ. կողմից անհավասարաչափ զարգացման որենքի վճռական
նշանակությունն իմպերիալիզմի շրջանում չընդունելու մոմենտը:
Իսկ մի՞թե վերջին հաշիվով, նա ինքը՝ վոլոդեա աջ ոպողիցիայի
լիդեր, մի այլ ծայրից հհանդեց նույն այն տեսակետին, վոր իբր
թե անհնար է մի յերկրում հաղթականորեն կառուցել սոցիա-
լիզմը:

Այո, անհավասարաչափ դարդացման ուղենքի անտեսումից ու
 Ժխտումից անխուսափելի կերպով բղկում է ուլտրա-խմբերիա-
 լիզմի փտած տեսության ջատագովումը և մի յերկրում սոցիա-
 լիզմի հաղթական կառուցման հնարավորության բացասումը:

Տրոցկին, Զինովյեվը և ընկ., լենինյան-ստալինյան հանճարեղ ուսմունքի պրոպագանդիստ մամուլի շնորհիվ իրենց կատարած խղճուկ վտանգոլուծյուններով միայն իրենց կողերը ջարդեցին, դառնալով հակահեղափոխական բուրժուազիայի առաջավոր ջոկատը, մինչև ականջները խրվելով սև հարյուրակայնության սղոմի մեջ։

նության տղմի մեջ։

Յերկերեսանի սողունությունն իրենց ժեշակ դարձրած Զիրայի-կամհա-կոստական խմբակը ֆաշիստական տերրորիստական մեթոդներով հորինեց թիկունքից հաբվածել Լենինի-Ստալինի կուսակցութեանը՝ ընկ․ Կիրովի սպանության նողկալի ախտով, մինչև վերջը մերկացնելով այդպիսով իր հակահեղափոխական դարչելի դեմքը և ջախջախել հակահարված ստանալով կուսակցության, ամբողջ բանվոր դասակարգի և աշխատավորության միահամուռ կամքով։

Միայն կառուցվել են երկու, իհարկե, դուր չեկալ և դուր չեր կա-
րող դալ իրենց հողեկան վիժվածքների անխնա ջախջախումը:

Յեթե կառուցվու ուրորա-խմպերիալխատական ցնդարանու-
թյունները խանդարեցին իր ժամանակին ջախջախելու իմպերիա-
լիզմի աշխարհի մի թույլ ողակ, վորպիսին հանդիսանում էր կա-
պիտալիստական Գերմանիան, ապա լենինիզմն ունեցավ իր հաղ-
թական յերթը, վորի հետևանքով ընկավ իմպերիալիզմի թույլ
ողակները մեկը՝ բուրժուական կալվածատիրական Ռուսաստան-

նը, և սոցիալիստական հեղափոխութիւնն իր անխորտակ հիմ-
քերը հաստատեց աշխարհի մէկ վեցերորդ մասում:

Համաշխարհային պատմական նշանակութիւն ունեցող հաղ-
թանակները՝ «Ժողովրդի բանտ» հանդիսացող նախկին ցարական
Ռուսաստանում սոցիալիզմի կառուցումը, առաջին հնգամյակի
ամբողջ քան հաջող ավարտումը, յերկրորդ հնգամյակի հաղթա-
կան իրադրութիւնը և հսկայական հեռանկարները միջազգային
պրոլետարիատի համար հանդիսանում են այնպիսի դասեր, վոր
նա հեղափոխութիւններին և պատերազմներին յերկրորդ տուրում
ալլելս թույլ չի տա կաուցկիներին և տրոցկիներին արհեստական
կերպով դանդաղեցնելու պատմութեան լոկոմոտիվի ընթացքը:

Հաղթական լենինիզմն ամբողջ ու ամբողջ խոր արմատներ և
դքում շահագործվող աշխատավոր մարդկութեան մտքի և սրտի
մէջ, աշխարհի բոլոր անկյուններում կռում ու կռիւմ և հա-
մաշխարհային հեղափոխութեան նորանոր բանակներ, լենինյան
կոմիտեներն և համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ ա-
ռաջնորդի, լենինի գործը շարունակողի՝ ընկ. Ստալինի դեկա-
վարութեամբ:



ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տպված է

Պետ է լինի

ԵՁ

22—Յերբվից 8-րդ տող—Ապա փոր-
ձեցեք հրաժարվել այնպիսի a la
Տրոցկի «գծերից»

34—Վերևից 15-րդ տող—խորհրդա-
կցութիւններին

45—Յերբվից 2-րդ տող—աշխա-
տանքը նոր միջոցներով»

50—Վերևից 21—22-րդ տող—տեղ-
դեմքներ

« » 22—23-րդ » — »

« » 25-րդ » — »

52—Յերբվից 9-րդ » — խթանելու

58—Վերևից 12-րդ տող—արդեն
ամեն աճող

61—Վերևից առաջին տող—սոյա-
սելի չէ

66—Վերևից 6-րդ տող—տեղ և
փնտռում

66—Յերբվից 6-րդ տող—շարուն-
հակութիւնն և

67—Վերևից 6-րդ տող—կամ
բողոքականակր

Ապա փորձեցեք a la Տրոցկի
հրաժարվել այնպիսի գծերից

խորհրդածութիւններին

աշխատանքի նոր միջոցներով»

տեղեմք

»

»

խցանելու

արդեն կապիտալիստական

աճող

անսպասելի չէ

տեղ և փնտռում

շարունակութիւնն և

բողոքականակր

ԳԻՆԸ 1 թիվը.



Ա. Օսանյան
Ի վոփոսս
օ ներափոփոմ
րազփոփոմ քափոփոմա

Դոզ ՏՏՐ Արմենո, Ջրոփոփոմ, 1935 ր.

<< Ազգային գրադարան



NL0201762

